

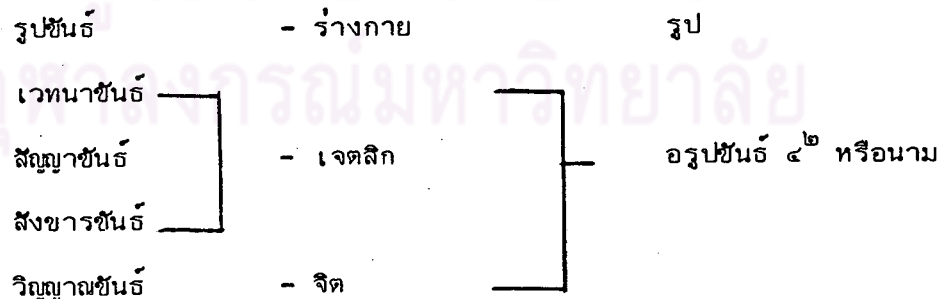
ความหมายของคำว่า จิต มโน วิญญาณ ฯลฯ ตามที่ปรากฏในพระสูตรตปิฎก

จิตเป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งของคน คนประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ๕ ส่วน รวมเรียกว่าขันธ ๕ ในสังคีตสูตร ได้วิเคราะห์ขันธ ๕ ดังนี้

๑. รูปขันธ (กองรูป) คือส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย
๒. เวทนาขันธ (กองเวทนา) คือส่วนที่เป็นความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ
๓. สัญญาขันธ (กองสัญญา) คือส่วนที่เป็นความกำหนดได้ หมายถึง ในอารมณ์ ๖ เช่นกำหนดได้ว่าเป็นสีเขียว เหลือง แดง ขาว เป็นต้น
๔. สังขารขันธ (กองสังขาร) คือส่วนที่เป็นคุณสมบัติของจิต ประกอบจิตให้เป็นกุศล อกุศล อัปยาคฤต (กลาง ๆ)
๕. วิญญาณขันธ (กองวิญญาณ) คือส่วนที่เห็นรูปทางตา ได้ยินเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น รู้สัมผัสทางกาย (โง่รู้ผัสสะ) รู้ธรรม (ธรรมารมณ์) ทางจิต"^๑

ขันธ ๕ เมื่อย่อลงเหลือ ๒ ส่วน คือ รูปและนาม แสดงให้เห็นด้วยแผนภูมิ

ดังนี้

^๑อ้างแล้วหน้า ๑๑

^๒อ้างแล้วหน้า ๕๔

ในสัมมาทิฏฐิสุตร ให้ความหมายของนามรูป ดังนี้ "...เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ อันนี้เรียกว่านาม มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ อันนี้เรียกว่ารูป"^๑

เวทนาหมายถึงเวทนาขันธ สัญญาหมายถึงสัญญาขันธ เจตนา ผัสสะ มนสิการ ทั้ง ๓ อย่างนี้รวมอยู่ในสังขารขันธ ขันธทั้ง ๓ จัดเป็นเจตสิก คือเครื่องประกอบและปรุงแต่งจิตเป็นส่วนนาม มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ส่วนรูปอันอาศัยมหาภูตรูป ๔ ได้แก่คุณลักษณะและคุณสมบัติต่าง ๆ ของธาตุทั้ง ๔ ที่รวมกันเข้าเป็นร่างกาย เช่น ความหนัก ความเบา ความเป็นหญิง ความเป็นชาย เป็นต้น เป็นส่วนรูป

เนื่องด้วยจิตเป็นนามธรรม จึงไม่สามารถมองเห็นหรือสัมผัสถูกต้องได้ แต่เราสามารถรับรู้ความมีอยู่ของจิตได้ในแง่ที่ว่า จิตทำให้ร่างกาย เป็นสิ่งมีชีวิต เคลื่อนไหวทำการงานต่าง ๆ ได้ เกิดความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) ทุกข์ (ทุกขเวทนา) ทางกาย เมื่อสิ่งต่าง ๆ มาถูกต้องกาย เช่น เมื่อลมพัดถูกต้องกายทำให้เกิดความรู้สึกเย็นสบาย (สุขเวทนา) หรือ หกล้มได้รับบาดเจ็บ เกิดความเจ็บกาย (ทุกขเวทนา) เป็นต้น ถ้าปราศจากจิตแล้วร่างกายก็ไม่ต่างกับสิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหลาย แต่การที่จะมีความรู้เรื่องจิตโดยละเอียดนั้น เป็นเรื่องยากมากเพราะจิตเป็นนามธรรมไม่มีรูปร่างให้เห็นหรือจับต้องได้ อีกทั้งจิตยังมีการทำงานที่สลับซับซ้อน ยากที่ปุถุชนผู้ยังมีได้ฝึกอบรมทางจิตจะเข้าใจได้อย่างแจ่มแจ้ง จึงต้องอาศัยพระสัมพันธัญญญาณ ญาณคือความเป็นผู้รู้ซึ่งธรรมทั้งปวงของพระผู้มีพระภาคที่ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณตรัสสอนธรรมตามสติปัญญาของแต่ละบุคคลในเวลาและสถานที่ต่าง ๆ ดังมีหลักฐานปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ซึ่งจะได้อธิบายต่อไป

ความหมายของคำว่า จิต ในระดับกว้าง ๆ

ในพระสูตรตันตปิฎก กามสูตรตนิทเทสที่ ๑ ได้ให้ความหมายของจิตไว้ดังนี้
 "คำว่า ใจ คือ จิต มนะ มานัส หทัย ปิณฑระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์
 วิญญาณ วิญญาณชันธ์ มโนวิญญาณธาตุ ที่เกิดแต่ผัสสะเป็นต้นนี้ เรียกว่า ใจ"^๑

จิตแม้มีชื่อเรียกถึง ๑๐ ชื่อ แต่ทั้ง ๑๐ ชื่อ ก็เป็นสิ่งเดียวกัน ทำหน้าที่
 หลัก คือ รู้อารมณ์

คำว่า อารมณ์ ตามความหมายในพระพุทธศาสนา หมายถึงอายตนะภายนอก
 ทั้ง ๖ (เครื่องต่อให้เกิดความรู้ภายนอก) หรือหมายถึงสิ่งที่จิตรับรู้โดยผ่านทางประสาท
 สัมผัสทั้ง ๕ ขณะละ ๑ ทาง คือทางตา (จักขุทวาร) ทางหู (โสตทวาร)
 ทางจมูก (ฆานทวาร) ทางลิ้น (ชีวาทวาร) ทางกาย (กายทวาร) หรือเรียกว่า
 ผ่านทางปัญจทวาร และส่งผ่านให้จิตทางมโนทวาร ร่วมรับรู้ด้วย ได้แก่ รูป (รูปารมณ์ -
 สิ่งต่าง ๆ ที่เห็นทางตา) เสียง (สัททารมณ์) กลิ่น (คันธารมณ์) รส (รสารมณ์)
 สิ่งสัมผัสถูกต้องทางกาย (โผฏฐัพพารมณ์) อารมณ์ทั้ง ๕ เป็นอารมณ์ปัจจุบัน และเรื่อง
 ต่าง ๆ (ธรรมารมณ์) ที่จิตรับรู้ทางจิตหรือทางมโนทวารโดยตรงไม่ผ่านทางประสาทสัมผัส
 ทั้ง ๕ หรือปัญจทวาร เช่น เรื่องต่าง ๆ เมื่อครั้งเป็นนักเรียน หรือความทุกข์ ความสุข
 (เวทนา) ความพอใจ ความไม่พอใจ (สังขาร) ที่เคยได้รับอารมณ์อดีต จุกที่
 กำลังเรียนหนังสือที่โรงเรียน เป็นอารมณ์ปัจจุบัน เรื่องที่จะเกิดขึ้นในอนาคตเป็นอารมณ์
 ในอนาคต ธรรมารมณ์ที่เป็นอดีตเป็นเรื่องที่ไม่ได้ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ในขณะที่
 รับอารมณ์ แต่เป็น เรื่องที่เคยมีประสบการณ์ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ มาก่อน ส่วน
 ธรรมารมณ์ที่เป็นปัจจุบันหมายถึงการนึกคิดถึงสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบัน ส่วนธรรมารมณ์
 ที่เป็นอนาคตก็ไม่ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ เป็นแต่เพียงเรื่องที่คาดคะเน หรือเป็น

^๑ อ่างแล้วหน้า ๔๘, ๕๐, ๕๑, ๕๒, ๕๔, ๕๗, ๖๓.

แผนงานล่วงหน้าที่จะทำหรือมีขึ้นในอนาคต ในมหาวรรค ญาณกถา กล่าวถึงอารมณ์
ของจิตดังนี้

"จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกไป ... จิตมีเวทนาเป็น
อารมณ์ ฯลฯ จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีสังขารเป็นอารมณ์
 ฯลฯ จิตมีวิญญาณเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีจักขุเป็นอารมณ์ ฯลฯ
จิตมีชราและมรณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกไป"^๑

จิตรับอารมณ์ได้เพียงครั้งละอารมณ์ เมื่อจิตรับรู้หรือคิดถึงอารมณ์คือรูป
จิตจะไม่รับรู้อารมณ์อื่น คือเสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัส แม้อารมณ์นั้นจะเป็นรูปที่อยู่
ในสถานที่เดียวกัน

การที่จิตมีชื่อเรียกต่าง ๆ กันดังกล่าวแล้ว เรียกตามธรรมชาติในแง่มุมของ
การทำหน้าที่ตามขั้นตอนต่าง ๆ แต่เนื่องจากในพระสูตรคันถปิฎกมิได้ให้ความหมายจิตครบทั้ง
๑๐ ชื่อ มีเพียงบางชื่อ เช่น มนายตนะ วิญญาณ เป็นต้น จึงได้นำความหมายของคำ
ที่ใช้เรียกจิตเหล่านี้ในอัฐฐสาลินีอรรถกถา มากล่าวไว้ ดังนี้

"ธรรมชาติโดยย่อเมื่อกคิด ธรรมชาตินั้นชื่อว่า "จิต"
ธรรมชาติโดยย่อเมื่อน้อมไปหาอารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า "มโน"
ธรรมชาติที่รวบรวม อารมณ์ไว้ภายในนั้นแหละชื่อว่า "หทัย"
ธรรมชาติฉันทะคือความพอใจที่มีอยู่ในใจนั้นชื่อว่า "มานัส"
จิตเป็นธรรมชาติผ่องใส จึงเรียกว่า "ปัญฺหระ"
มนะที่เป็นอายตนะเครื่องต่อ จึงชื่อว่า "มนายตนะ"
มนะที่เป็นอินทรีย์คือครองความเป็นใหญ่จึงชื่อว่า "มณินทรีย์"
ธรรมชาติใดที่รู้อารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า "วิญญาณ"
วิญญาณที่เป็นขันธ จึงชื่อว่า "วิญญาณขันธ"
มนะที่เป็นธาตุชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ จึงชื่อว่า "มโนวิญญาณธาตุ"^๒

^๑ อ่างแล้วหน้า ๕๔

^๒ ปุณฺณิ เมธางกูร และวรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรม
มัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑. ตอนที่ ๑. จิตปรมัตถ์, หน้า ๒๗.

ความหมายของคำว่าจิตชื่อต่าง ๆ ในระดับลึกตามที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก

ความหมายของคำว่า"จิต"

ใน ศัลยสูตรที่ ๒ ได้ให้ความหมายของคำว่าจิตดังนี้

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภาพนิทรสการเมื่อนั้นแล ช่างเขียน
คิดแล้วด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละ วิจิตรกว่าภาพนิทรสการ
เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลาย พึงพิจารณาจิตของตนเนื่อง ๆ ว่า
จิตนี้เศร้าหมองด้วยราคะ โทสะ โมหะ ลิ่นกาลนาน สัตว์
ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะ จิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลาย
ย่อมบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว อูกริกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่
พิจารณาเห็นหมู่สัตว์อื่นแม้เพียงหมู่หนึ่ง ซึ่งวิจิตรเหมือนอย่างสัตว์
เดรัจฉานทั้งหลายนี้เลย อูกริกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายแม้เหล่านี้แล
คนคิดด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าสัตว์เดรัจฉานแม้เหล่านั้น ..."^๑

และในนิพเพธิกสูตรได้ให้ความหมายของคำว่าจิตดังนี้" อูกริกษุทั้งหลาย เรากล่าว
เจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ..."^๒

พระสูตรทั้ง ๒ แสดงให้เห็นถึง

ก. จิตเป็นธรรมชาติคิด เมื่อคิดแล้วก็แสดงออกมาเป็นการกระทำ (กรรม)
ทางกาย ทางวาจา ทางใจ เกิดจิตที่เป็นผลของกรรมดีและจิตที่เป็นผลของกรรมชั่ว
ที่ได้กระทำไว้

ข. ความวิจิตรทางจิต

ดังจะได้อธิบายตามลำดับต่อไป
ความหมายของจิตที่เป็นธรรมชาติคิดนี้ หมายถึงรู้ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส
รู้สัมผัส และนึกคิด ที่ว่าจิตคิดคือรู้หมายถึงรู้อารมณ์ ๖ เช่น เห็นคนหรือสัตว์ได้ ได้ยิน
เสียงนกร้อง หรือ คนพูดได้ ได้กลิ่นหอมหรือเหม็นได้ รู้รสเปรี้ยวหรือหวานได้
รู้สัมผัสเย็นหรือร้อนได้ และนึกคิดเรื่องต่าง ๆ ได้

^๑อ้างแล้วหน้า ๓๖

^๒อ้างแล้วหน้า ๔๑

จิตคิดหรือรู้ ๓ ชั้นตอน

ขั้นที่ ๑ จิตรู้อารมณ์คือรูปทางตา (จักขุวิญญาณ) จิตรู้อารมณ์คือเสียงทางหู (โสตวิญญาณ) จิตรู้อารมณ์คือกลิ่นทางจมูก (ฆานวิญญาณ) จิตรู้อารมณ์คือรสทางลิ้น (ชีวหาวิญญาณ) จิตรู้อารมณ์คือสัมผัสทางกาย (กายวิญญาณ) จิตรู้อารมณ์คือธรรมทางจิตหรือทางมโนทวารโดยตรงไม่ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ (มโนวิญญาณ)

วิญญาณทั้ง ๖ คือวิบากวิญญาณจิต คือจิตที่เป็นผลของกรรมดี (กุศลวิบากกรรม) และผลของกรรมชั่ว (อกุศลวิบากกรรม) คือ เห็น ได้ยิน เป็นต้น แต่ในสิ่งที่ดีเรียกจิตนี้ว่า กุศลวิบากวิญญาณจิต และจิตได้เห็นได้ยิน เป็นต้น แต่ในสิ่งที่ไม่ดีเรียกจิตนี้ว่า อกุศลวิบากวิญญาณจิต

จิตที่รู้อารมณ์ ๖ ทั้งที่ดีและไม่ดี (กุศลวิบากวิญญาณจิต และอกุศลวิบากวิญญาณจิต) ในขั้นนี้จิตรู้อารมณ์ ๖ เป็นแต่เพียงเห็นรูป เป็นแต่เพียงฟังเสียง เป็นแต่เพียงดมกลิ่น เป็นแต่เพียงลิ้มรส เป็นแต่เพียงถูกต้องโผฏฐัพพะ เป็นแต่เพียงรู้แจ้งธรรมารมณ์ จิตรู้อารมณ์ขั้นนี้เรียกว่ารู้อารมณ์

ขั้นที่ ๒ จิตรู้อารมณ์ทางจิต หรือทางมโนทวารโดยตรง โดยรับอารมณ์ทั้ง ๖ ต่อจากจิตรู้อารมณ์ในขั้นวิญญาณ ในขั้นนี้จิตรู้อารมณ์ด้วยการคิดพิจารณากำหนดตัดสินอารมณ์ ๖ ว่าเป็นกุศล อกุศล หรือกิริยา ตามมโนการคือตามการกำหนดตัดสินใจในการรู้อารมณ์ของแต่ละบุคคล ถ้าจิตกำหนดตัดสินว่าเป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนา อารมณ์นั้นก็ เป็นอิฏฐารมณ์คือสิ่งที่ดีสำหรับบุคคลนั้น แต่ถ้าจิตกำหนดตัดสินว่าเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา อารมณ์นั้นก็ เป็นอนิฏฐารมณ์ คือสิ่งที่ไม่ดีสำหรับบุคคลนั้น แต่ถ้าจิตกำหนดตัดสินว่าเป็นอารมณ์ที่ไม่เป็นทั้งอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์อารมณ์นั้นก็ เป็นกิริยาหรืออารมณ์กลาง ๆ สำหรับบุคคลนั้น จิตรู้อารมณ์ขั้นนี้เรียกว่า รู้อารมณ์

ขั้นที่ ๓ จิตรู้อารมณ์มีลักษณะเป็นกุศล อกุศล หรือกิริยา ตามที่จิตรู้อารมณ์ขั้นที่ ๒ ได้คิดตัดสินไว้ จิตขั้นนี้รู้อารมณ์พร้อมทั้งเกิดความรู้สึกสุข (โสมนัสเวทนา) หรือทุกข์ (โทมนัสเวทนา) หรือเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ภายในจิต

ก. จิตรู้อารมณ์พร้อมเกิดความรู้สึกสุขใจ (โสมนัสเวทนา) ที่มีราคะ หรือ โลกะ คือความรู้สึกอยากได้ในอารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นพื้นฐานภายในจิต จิตที่รู้อารมณ์นี้คือ โลกจิตเป็นอกุศลจิต

ข. จิตรู้อารมณ์พร้อมเกิดความรู้สึกทุกข์ใจ (โทมนัสเวทนา) ที่มีโทสะคือ ความรู้สึกชดเคืองใจ ไม่พอใจในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาเป็นพื้นฐานภายในจิต จิตที่รู้อารมณ์นี้คือ โทสจิตเป็นอกุศลจิต

ค. จิตรู้อารมณ์พร้อมเกิดความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ที่มีโมหะ คือความรู้สึกหลงในอารมณ์เป็นพื้นฐานของจิต จิตที่รู้อารมณ์นี้ คือ โมหจิต เป็นอกุศลจิต

ง. จิตรู้อารมณ์พร้อมเกิดความรู้สึกสุขใจ (โสมนัสเวทนา) หรือเกิดความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ที่ไม่มีกิเลสคือราคะ โทสะภายในจิต จิตที่รู้อารมณ์นี้เป็นกุศลจิตชนิดที่ไม่มีญาณ คือปัญญาเห็นความจริงของอารมณ์ว่าไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงทุกขณะและแตกดับไปในที่สุด

จ. จิตรู้อารมณ์พร้อมเกิดความรู้สึกสุขใจ (โสมนัสเวทนา) หรือความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ที่ไม่มีกิเลส คือ ราคะ โทสะ และโมหะ ภายในจิต จิตที่รู้อารมณ์นี้เป็นกุศลจิตชนิดที่มีญาณ คือปัญญา

ฉ. จิตรู้อารมณ์พร้อมทั้งเกิดความรู้สึกสุขใจ (โสมนัสเวทนา) หรือเกิดความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ที่ไม่มีกิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ ภายในจิตใจ จิตที่รู้อารมณ์นี้เป็น กิริยาจิต คือเฉพาะพระอรหันต์เท่านั้น เป็นจิตที่หลุดพ้นจากกิเลส โดยสิ้นเชิงตลอดเวลาที่ยังมีชีวิต จะมีเพียงกิริยาจิต ไม่มีกุศลจิตบ้าง อกุศลจิตบ้าง

ส่วนบุคคลที่มีไขพระอรหันต์ คือปุณฺณ พระโสตาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี จิตก็ยังเป็นทั้งกุศลจิตหรืออกุศลจิตตามควรแก่บุคคล

ช. จิตรู้อารมณ์หรือพร้อมทั้งเกิดความรู้สึกสุขใจ (โสมนัสเวทนา) เป็นกิริยาจิต คือจิตที่ทำให้เกิดการยึดของพระอรหันต์ (หลิตุปปาทจิต) เช่น ยึดเมื่อได้เห็นหรือได้ประสบ เหตุการณ์บางอย่าง

ตั้งข้อความที่พระลักษณะถามพระโมคคัลลานะตอบว่า ดังนี้

"พระลักษณะ : ท่านพระโมคคัลลานะ เมื่อลงจากภูเขาชิลนฤฎฐ ได้ยิ้มแย้มขึ้นในที่แห่งหนึ่ง ดูกรท่านโมคคัลลานะอะไรเล่าเป็นเหตุ เป็นปัจจัย ทำให้ยิ้มแย้มขึ้น?

"พระโมคคัลลานะ : เมื่อผมลงจากภูเขาชิลนฤฎฐ ได้เห็นโครงกระดูกลอยอยู่ในเวหาส พวกแร้งบ้าง กาบ้าง นกตะกรุมบ้าง ต่างก็โผล่ไปตาม เจาะ จิก ทึ้งโครงกระดูกนั้นได้ยินว่าโครงกระดูกนั้นส่งเสียงร้องครวญคราง ผมคิดว่าน่าอัศจรรย์จริงหนอ ไม่เคยมีมาหนอ สัตว์แม่เห็นปานนี้ก็จักมี ยักษ์แม่เห็นปานนี้ก็จักมี การได้อัฏภาพแม่เห็นปานนี้ก็จักมี"^๑

จิตฐธรรมในขั้นที่ ๓ นี้ จิตใดที่มีรากะ โทสะ โมหะ เป็นพื้นฐานจิต จิตนั้นเป็นจิตที่เศร้าหมอง ส่วนจิตที่ปราศจากรากะ โทสะ โมหะ เป็นจิตบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว จิตฐธรรมขั้นนี้ เรียกว่าฐขั้นเวทนา

เพื่อให้เข้าใจถึงจิตฐธรรม ๓ ขั้นตอน จึงได้ขอยกหลักฐานในมรุตปิณฑิกสูตร พระมหากัจจानะแสดงธรรมขยายเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยย่อ ดังนี้

" ๑. ดูกร ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย จักขุวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป เพราะประชุมธรรม ๓ ประการ จึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา ...

๒. ...โสทวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยหูและเสียง ...

๓. ...ฆานวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยจมูกและกลิ่น ...

๔. ...ชีวหาวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยลิ้นและรส ...

๕. ...กายวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ ...

๖. ...มโนวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณ์ เพราะประชุมธรรม ๓ ประการจึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา"^๒

^๑สัง.นิ. อัญสิสูตร. ๑๖/๖๓๘-๖๓๙/๒๕๖-๒๕๗

^๒ม. ม. มรุตปิณฑิกสูตร. ๑๒/๒๔๘/๑๕๖

จึงมีปัญหาว่า ทำไมจิตต้องรู้อารมณ์ถึง ๓ ขั้นตอน คือเกิดเป็นวิญญาณชั้นแล้ว
ต้องมารวมกันเป็นผัสสะ จึงเกิดเป็นเวทนา ปัญหาที่เคยตอบกันว่า

"เพียงวิญญาณยังอ่อน ต้องผสมกันเป็นผัสสะก่อนจึงมีกำลังแรง
ให้เกิดเวทนา ได้มีผู้เทียบกับหลัก The 3-F (3 เอฟ)
ซึ่งเป็นคำเรียก H - bomb ดังนี้ : หลักระเบิดของวัตถุ
ระเบิดชนิดนั้นที่แรกมีอาการเรียกว่า fission คือระเบิด
ภายในเทียบกับวิญญาณ แล้วมีอาการ fusion คือผสมตัว
เทียบกับผัสสะแล้วจึงมีอาการ fission คือระเบิดวินาศ
เทียบกับเวทนา ผลระเบิด ๓ ขั้นนี้เร็วมาก วินาทีหนึ่ง
แบ่งเป็นล้านส่วน กินเวลาเพียงส่วนทั้งหลายของล้านส่วนนั้น"^๑

หลักที่จิตคิด คือรู้อารมณ์เทียบกันได้ดังนี้ จิตจึงเป็นธรรมชาติคิดคือรู้ถึง ๓
ขั้นตอน คือเห็น หรือได้ยิน เป็นต้นจนรู้ว่าอารมณ์นั้น ๆ คืออะไรจิตมีความรู้สึกอย่างไร
กุศลจิต อกุศลจิต กิริยาจิต เป็นจิตที่เป็นธรรมชาติคิด คือรู้อารมณ์ จิต
เหล่านี้เป็นเหตุใกล้^๒ (สมุฏฐาน) และเป็นหัวหน้า^๓ ในการกระทำ (กรรมต่าง ๆ)
กุศลจิตเป็นหัวหน้าในการทำกุศลกรรม คือกรรมดี ทางกาย ทางวาจา
ทางใจ อกุศลจิต เป็นหัวหน้าในการทำอกุศลกรรม คือกรรมชั่ว ทางกาย ทางวาจา
ทางใจ กิริยาจิตคือจิตของพระอรหันต์ เป็นหัวหน้าในการทำกิริยา คือทำงานตามหน้าที่
ด้วยจิตที่ว่างจากกิเลส ทางกาย ทางวาจา ทางใจ

เมื่อยังมีชีวิตก็ต้องมีการกระทำทั้งกรรมดี (กุศลกรรม) และกรรมชั่ว (อกุศล
กรรม) กรรมที่ทำไว้แล้วจะมากหรือน้อยก็ตามย่อมให้ผลของการกระทำที่เป็นกุศลโดย
การได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส รู้สัมผัส รับอารมณ์ พิจารณาอารมณ์พร้อมกับ

^๑ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม, หน้า ๑๔๗.

^๒ อ่างแล้วหน้า ๒๐

^๓ อ่างแล้วหน้า ๔๔

ความรู้สึกดีใจ (โสมนัสเวทนา) และพิจารณาอารมณ์พร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ในสิ่งที่ดีต่าง ๆ คือจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมที่เคยทำไว้ด้วยกุศลเจตนาในกุศลจิต เรียกจิตที่ทำหน้าที่ต่าง ๆ นี้ว่า กุศลวิบากวิญญานจิต และย่อมให้ผลของการกระทำที่เป็นอกุศลโดยการได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รุ้รส รุ้สัมผัส รับอารมณ์ และพิจารณาอารมณ์ที่ไม่ดีต่าง ๆ คือ จิตที่เป็นผลของอกุศลกรรมที่เคยทำไว้ด้วยอกุศลเจตนาในอกุศลจิต เรียกจิตที่ทำหน้าที่ต่าง ๆ นี้ว่า อกุศลวิบากวิญญานจิต

กุศลวิบากวิญญานจิต คือ จิตที่เป็นผลของกุศลกรรมที่ได้ทำไว้และอกุศลวิบากวิญญานจิต คือจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรมที่เคยทำไว้ ปรากฏทั้งในปัจจุบัน ในภพที่เกิดต่อไป และในภพต่อ ๆ ไป ทั้งในโลกอบายคือในนรก ในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน ในกำเนิดเปรต ในมนุษยโลก ในเทวโลกแม้แต่พระผู้มีพระภาคก็ยังคงทรงได้รับผลกรรมเก่า (บุรพกรรม) ที่ได้ทรงกระทำไว้ในพระชาติก่อน ๆ โดยมีการทอดพระเนตร ทรงสดับ ทรงได้รับทั้งในสิ่งที่ดีและไม่ดี คือมีทั้งกุศลวิบากวิญญานจิต และอกุศลวิบากวิญญานจิต โดยจะขอยัญ เชิญบุรพกรรมของพระผู้มีพระภาคที่ไค้ตรัสไว้มาแสดงเพื่อให้เห็นว่า เมื่อทำกรรมใดแล้วต้องได้รับผลของกรรมที่ได้ทำไว้ในเวลาและโอกาสอันควรต่อไป จะได้เป็นเครื่องเตือนจิตให้เกิดความสำรวมระวังจิตต่อไป

"อุกรภิกษุทั้งหลาย เธอจงฟังกรรมที่เราทำแล้วของเรา เราเห็นภิกษุผู้ถืออยู่ป่า เป็นวัตรรูปหนึ่งแล้วได้ถวายผ้าเก่า เราปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าครั้งแรก เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าในกาลนั้น ผลแห่งกรรมคือการถวายผ้าเก่า ย่อมอำนวยให้เป็นพระพุทธเจ้า ในกาลก่อน เราเป็นนายโคบาล ต้อนโคไปเลี้ยงเห็นแม่โคกำลังต้อนน้ำขุ่นมัว จึงห้ามมัน ด้วยวิบากแห่งกรรมนี้ในภพหลังสุดนี้ (แม่) เรากระหน่ำน้ำก็ไม่ได้ต้อนน้ำตามความปรารถนา ฯลฯ ในกาลก่อนเราเป็นเด็ก (ลูก) ของชาวประมงอยู่ในบ้าน เกวัญความ เห็นคนทั้งหลายฆ่าปลาแล้วเกิดความโสมนัสด้วยวิบากแห่งกรรมนั้นทุกขที่ศิระชะ (ปวดที่ศิระชะ) ได้มีแก่เรา ฯลฯ เมื่อก่อนเราเป็นหมอรักษาโรคได้ถ่ายยา

ให้เศรษฐีบุตร (ตาย) ด้วยวิบากแห่งกรรมนั้น โรค
ปักขันติกาพาธจึงมีแก่เรา (โรคท้องเสีย)"^๑

แม้ว่าพระผู้มีพระภาคและพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายโดยสิ้นเชิงแล้ว
เมื่อได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ร่ำรส ได้รับสัมผัสต่าง ๆ เช่น ภายถูกต้อง
สัมผัส ทั้งสิ่งที่ดี และสิ่งที่ไม่ดี ในตอนจิตรู้ชั้นวิญญาน ดังได้บรรยาย
รายละเอียดไว้แล้ว ก็เพียงแต่มีทุกข์ทางกาย (ทุกขเวทนา) และสุขทางกาย (สุข
เวทนา) เช่นเมื่อเจ็บป่วยได้รับทุกขเวทนา หรือขณะอาบน้ำชำระร่างกายได้รับ
สุขเวทนา แต่ถึงจะเจ็บป่วยคือมีอกุศลวิบากวิญญานจิต (จิตที่เป็นผลของอกุศลกรรมที่
เคยทำไว้) ก็ได้รับทุกข์ทางกาย (ทุกขเวทนา) แต่ก็ไม่มีทุกข์ทางจิตคือจิตไม่มีความ
เศร้าโศก เสียใจ เป็นต้น ดังปรากฏหลักฐานในสัลลัตถสูตร

"อุกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับ อันทุกขเวทนา
ถูกต้องแล้วย่อมไม่เศร้าหมอง ไม่รำไร ไม่รำพัน
ไม่ท้ออกคร่ำครวญ ไม่ถึงความมม่งาย เอย่อมเสวย
เวทนาทางกายอย่างเดียวไม่ได้เสวยเวทนาทางใจ...
เป็นผู้ปราศจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ
(ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมณัส
(ความทุกข์ใจ และอุปายาส (ความคับแค้นใจ))"^๒

ความวิจิตรของจิต

๑. วิจิตรด้วยตนเอง หมายความว่า จิตมีมากมายทั้งจิตที่เป็นกุศล อกุศล
กิริยาและวิบาก ที่ทำหน้าที่ต่าง ๆ เช่น (จิต)เห็น (จิต)ได้ยิน (จิต)ได้กลิ่น (จิต)พิจารณา
อารมณ์ต่าง ๆ ทั้งสิ่งที่ดีและไม่ดี จิตมีราคะ จิตมีโทสะ จิตมีโมหะ จิตมีปัญญา เป็นต้น

^๑ช. อป. ๓๒/๓๘๒/๓๖๑, ๓๖๓

^๒สง. ลพ. สัลลัตถสูตร. ๑๘/๓๗๒/๒๒๓-๒๒๔

๒. วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ หมายถึง จิตน้อมไปรับอารมณ์ต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลาที่ตื่นแม้เวลาหลับแล้วฝัน คือ เห็นรูปต่าง ๆ ได้ยินเสียงต่าง ๆ ได้กลิ่นต่าง ๆ ลิ้มรสต่าง ๆ ถูกต้องสัมผัสเย็นร้อนอ่อนแข็งต่าง ๆ ตลอดจนรับรู้เรื่องต่าง ๆ

๓. วิจิตรโดยการกระทำ หมายความว่า จิตที่มีต่าง ๆ มากมายนี้ได้คิดประดิษฐ์สร้างสิ่งต่าง ๆ มากมายในโลก ทั้งปัจจัย ๔ เครื่องอำนวยความสะดวกต่าง ๆ สิ่งทำลายล้างผลาญชีวิตและทรัพย์สิน ตลอดจนถึงคิดสร้างศิลปวัฒนธรรม ประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ และพฤติกรรมทั้งฝ่ายดีและไม่ดี เช่น การทำบุญ การทำบาป ผิดศีล ๕ เป็นต้น รวมถึงพฤติกรรมของสัตว์ต่าง ๆ และสิ่งที่สัตว์สร้างขึ้น เช่น นก มด ปลวก รู้จักคิดสร้างรังที่อยู่อาศัย สรรพสิ่งและพฤติกรรมต่าง ๆ ที่มีในโลก ล้วนแต่เป็นฝีมือของจิตสร้างและคิดทำลายทั้งสิ้น

๔. วิจิตรในการสังสมกิเลส กรรม และวิบาก トラบิตที่ยังมีการเกิดในกำเนิดต่าง ๆ เช่น สัตว์ในนรก สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา トラบิตนั้นก็ยังมีวิญญาน คือมีจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมที่ทำไว้ โดยการได้เห็น ได้ยิน เป็นต้น ในสิ่งที่ดีต่าง ๆ (กุศลวิบากวิญญานจิต) และมีจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรมที่ทำไว้ โดยการได้เห็น ได้ยิน เป็นต้น ในสิ่งที่ไม่ดีต่าง ๆ (อกุศลวิบากวิญญานจิต) และทั้งกุศลวิบากวิญญานจิต และอกุศลวิบากวิญญานจิตเป็นเหตุให้ กุศลจิตและอกุศลจิตเกิด มีการทำกรรมดี (กุศลกรรม) ด้วยกุศลเจตนาในกุศลจิต และทำกรรมชั่ว (อกุศลกรรม) ด้วยอกุศลเจตนาในอกุศลจิต ทั้งกรรมดีและกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ ก็เป็นเหตุให้กุศลวิบากวิญญานจิตและอกุศลวิบากวิญญานจิตเกิดโดยการได้เห็น ได้ยิน ในสิ่งที่ดีและไม่ดีต่อไป เป็นวิญญจักร์ ทั้งในปัจจุบัน ในภพหน้า และภพต่อ ๆ ไป ที่ถือกำเนิดในนรก ในสัตว์เดรัจฉาน ในเปรต ในมนุษย์โลก ตลอดจนเทวโลก ดังนั้นจิตจึงวิจิตรในการสังสมกิเลส กรรมและวิบากต่อไป

ความวิจิตรของจิตดังกล่าวแล้วจะไม่เกิดมีขึ้นอีก เมื่อถึงภาวะอนุภาทิเสสนิพพาน คือภาวะของพระอรหันต์ผู้มีจิตเย็นสงบจากกิเลส ได้สิ้นชีวิตไปแล้ว เมื่อวิญญานดับ คือไม่

มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น นามรูป คือจิตและร่างกายก็หมดสิ้นไปก็ไม่ต้องเกิดใน
กำเนิดใด ๆ ทั้งสิ้น จิตที่เป็นธรรมชาติคิด คือรู้ก็ไม่มีอีกต่อไป ดังหลักฐานในอชิตมาตถก
ปัญหาทิทเทสความว่า

"เมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานด้วยปรินิพพานธาตุอัน เป็นอนุภาทิ เสสธรรม
เหล่านี้คือ ปัญญา สติ และนามรูป ย่อมดับคือย่อมสงบ ย่อมถึงความ
ตั้งอยู่ไม่ได้ย่อมระงับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณดวงก่อน
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า นามรูป นั้นย่อมดับ ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่ง
วิญญาณ

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ... นามและรูปดับไม่มี
ส่วนเหลือ ณ ที่ใด นามรูปนั้นก็ดับ ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณ"^๑

ความหมายของคำว่ามโน

มโน หมายถึงจิตที่น้อมไปรับอารมณ์ ทางปัญจทวารและทางมโนทวาร เมื่อ
ตื่นหรือเมื่อหลับแล้วฝัน จิตก็น้อมรับอารมณ์อยู่เสมอ

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือรูป ทางตา (จักขุทวาร)

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือเสียง ทางหู (โสตทวาร)

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือกลิ่นทางจมูก (ฆานทวาร)

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือรส ทางลิ้น (ชีวาทวาร)

จิตน้อมไปรับอารมณ์คือธรรม (เรื่องต่าง ๆ) ทางจิต (มโนทวาร)

โดยธรรมชาติจิตมี ๒ สภาวะ คือสภาวะที่ขึ้นสู่วิถีเพื่อรับอารมณ์ทางใดทางหนึ่งในทวาร
ทั้ง ๖ เรียกว่า "วิถีจิต" และสภาวะที่เกิดดับอยู่ในกระแสดั้งเดิมของตนโดยมิได้รับ
อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ เรียกว่า "ภวังคจิต" ธรรมชาติของจิต เมื่อขึ้นสู่วิถีย่อมน้อมไป
หาและยึดเหนี่ยวเอาอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเสมอ จะคงอยู่ในวิถีโดยไม่ได้ยึดเหนี่ยวเอา

อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งไว้นั้น ไม่ได้ หากไม่ได้ยึดเหนี่ยวอารมณ์หรือไม่มีอารมณ์ให้ยึด จิตจะตกลงสู่ภวังค์ทันที เหมือนสิ่งที่อยู่บนต้นไม้ ลิงจะยังคงอยู่บนต้นไม้ได้ก็ต้องใช้มือ และเท้ายึดเหนี่ยวกิ่งไม้ไว้ หากทั้งมือและเท้าไม่ได้ยึดอะไรไว้ ลิงก็จะตกจากต้นไม้ลงสู่พื้นดินทันที ฉะนั้นในขณะนั้น เมื่อพิจารณาจิตในแง่ที่เป็นธรรมชาติย่อมไปหาอารมณ์ดังกล่าว ด้เอง จิตจึงได้ชื่อว่า "มโน" มโนนอกจากจะมีความหมายถึงทำหน้าที่น้อมไปรับอารมณ์ แล้วยังหมายถึงจิตเมื่อวิญญาณเกิด (วิบากจิต) จิตเมื่อผัสสะเกิด ตลอดจนจิตเมื่อเวทนา เกิดคือ กุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต เกิดมโน หรือจิตที่ทำหน้าที่ของตนในลักษณะต่าง ๆ กัน

ความหมายของคำว่า ปันตระ

ในอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่องแต่ว่าจิตนั้นแล เสร้าหมองแล้ว ด้วยกิเลสที่จรมา ... จิตนี้ผุดผ่องแลจิตนี้แล พันวิเศษแล้วจาก อุปกิเลสที่จรมา..."^๑

"อุปกิเลส หมายถึงสิ่งที่ทำให้จิตขุ่นมัว เสร้าหมอง ได้แก่ อภิชฌาวิสมโลภะ (คิดเพ่งเล็งอยากได้) โทสะ (ความคิดประทุษร้ายเขา) โมหะ (ความหลงผิด) อุปกนาหะ (ความผูกโกรธ) มกขะ (ความลบหลู่คุณท่าน) ปลาสะ (ความดีเสมอ) อีสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) มายา (ความลวง) สาถะยยะ (ความโอ้อวดหลอกเขา) ทัมภะ (ความหัวดี) สารัมภะ (ความแข่งดี) มานะ (ความถือตัว) อติมานะ (ความดูหมิ่น) มทะ (ความมัวเมา) ปมาหะ (ความประมาท)"^๒

^๑ อังแล้วหน้า ๓๘, ๓๘

^๒ อังแล้วหน้า ๕๒, ๕๕

ปัญหะ หมายถึงจิตที่ผุดผ่องหรือผ่องใส ใน ๓ นัย

นัยแรก ปัญหะหมายถึงจิตยังไม่นุ่มรับอารมณ์ เป็นธรรมชาติผุดผ่อง
ยังไม่มีอุปกิเลสอันเป็นเครื่องเศร้าหมองของจิตที่ทำให้จิตเป็นอกุศลจิต

นัยที่สอง ปัญหะหมายถึงจิตเมื่อรับรู้อารมณ์ตอนวิญญานเกิดและผัสสะเกิด
ยังไม่มีอุปกิเลสเข้ามาประกอบจิต จิตตอนวิญญานและผัสสะเกิดเป็นจิตบริสุทธิ์โดยปกติ
ไม่มีกิเลส^๑ จึงเป็นจิตผุดผ่องหรือผ่องใส

นัยที่สาม ปัญหะหมายถึงจิตรู้อารมณ์ขั้นเวทนาเกิดพร้อมกับกุศลจิต หรือ
กิริยาจิตซึ่งเป็นจิตของพระอรหันต์ หรือกิริยาจิตที่เป็นจิตทำให้เกิดอาการอัมของพระ
อรหันต์ ที่เรียกว่า หลีตุปปบาทจิต เป็นจิตไม่มีอุปกิเลส กุศลจิต กิริยาจิตดังกล่าวจึง
เป็นจิตที่เป็นธรรมชาติผุดผ่องหรือผ่องใส กล่าวโดยสรุปแล้ว จิตที่เป็นปัญหะคือจิตที่ผ่องใส
เริ่มตั้งแต่จิตก่อนเริ่มและนุ่มไปรับอารมณ์คือวิญญาน(วิบากจิต) ผัสสะและเวทนาเกิดประกอบ
กุศลจิต กิริยาจิตเป็นจิตผ่องใสทั้งหมด ยกเว้นอกุศลจิต

ความหมายของคำว่า มนายตนะ

ในสังคีตสูตรได้ให้ความหมายของคำ มนายตนะ ว่า มนายตนะ อายตนะ
คือใจ^๒

อายตนะในที่นี้ หมายถึง อายตนะภายใน คือเครื่องต่อให้เกิดความรู้
ฝ่ายภายในมี ๖ อย่าง ในสังคีตสูตร กล่าวถึงอายตนะภายใน ๖ ดังนี้

๑. จักขวยตนะ	อายตนะคือตา
๒. โสตายตนะ	อายตนะคือหู
๓. ชานายตนะ	อายตนะคือจมูก
๔. ชิวหายตนะ	อายตนะคือลิ้น
๕. กายายตนะ	อายตนะคือกาย
๖. มนายตนะ	อายตนะคือใจ" ^๓

^๑อ้างแล้วหน้า ๕๔

^๒อ้างแล้วหน้า ๑๑

^๓อ้างแล้วหน้า ๑๑

จิตอาศัยอายตนะภายใน ๕ อย่าง เป็นเครื่องต่อกับอายตนะภายนอก ๕ อย่าง ให้เกิดความรู้ขึ้นบัญญัติญาณ จิตโดยตัวของมันเองเป็นอายตนะอย่างหนึ่งต่อกับอายตนะภายนอกคือธรรมารมณ์เกิดมโนวิญญาณ จิตเมื่อพิจารณาในแง่ที่เป็นเครื่องต่ออย่างหนึ่ง จึงมีชื่อ เรียกว่า "มนายตนะ"

ในสังคีตสูตรได้กล่าวถึง อายตนะภายนอก ๖ อย่างดังนี้

๑. รูปายตนะ อายตนะคือรูป (สี)
๒. สัททายตนะ อายตนะคือเสียง
๓. คันธายตนะ อายตนะคือกลิ่น
๔. รสอายตนะ อายตนะคือรส
๕. โภกฺขัณฑายตนะ อายตนะคือโภกฺขัณฑพะ
๖. ฌมมายตนะ อายตนะคือธรรม"^๑

เมื่ออายตนะภายใน กระทบหรือต่อกับ อายตนะภายนอกเกิดวิญญาณ ๖ ดังนี้

<u>อายตนะภายใน</u>	<u>อายตนะภายนอก</u>	<u>วิญญาณ</u>
จักขุอายตนะ	รูปายตนะ	จักขุวิญญาณ
โสตอายตนะ	สัททายตนะ	โสตวิญญาณ
ฆานายตนะ	คันธายตนะ	ฆานวิญญาณ
ชีวนายตนะ	รสอายตนะ	ชีวนาวิญญาณ
กายายตนะ	โภกฺขัณฑายตนะ	กายวิญญาณ
มนายตนะ	ฌมมายตนะ	มโนวิญญาณ

มนายตนะนอกจากหมายถึงจิตขณะทำหน้าที่เป็นเครื่องต่อแล้ว ยังหมายถึงวิญญาณ ในฐานะที่เป็นวิบากจิตซึ่งเป็นจิตที่เป็นผลกรรมดีกรรมชั่ว รวมถึงจิตที่เกิดเมื่อผัสสะ ตลอดจนถึงจิตรู้อารมณ์ในชั้น เวทนา คือกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตด้วย เพราะมนายตนะหรือจิตจะปฏิบัติตามขั้นตอนต่าง ๆ จนเสร็จสิ้น

^๑ที. ปา. สังคีตสูตร. ๑๑/๓๐๔/๒๐๗

ความหมายของคำว่ามโนมยิธี

อินทรีย์ แปลว่าเป็นใหญ่ อินทรีย์ มี ๖ อย่าง แต่ละอย่างก็เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนไม่ก้าวก่ายกัน คือทำหน้าที่แทนกันไม่ได้ และต่างรับอารมณ์ของตน จะไปรับอารมณ์แทนกันไม่ได้

อินทรีย์ ๖ ได้แก่

จักขุนทรีย์ อินทรีย์คือ ตา จิตอาศัยตาเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่เห็น อารมณ์คือรูป

โสติดินทรีย์ อินทรีย์คือหู จิตอาศัยหูเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่ได้ยิน อารมณ์คือเสียง

ฆาณินทรีย์ อินทรีย์คือจมูก จิตอาศัยจมูกเป็นใหญ่ ในการทำหน้าที่ได้ดมอารมณ์คือกลิ่น

ชีวหินทรีย์ อินทรีย์คือลิ้น จิตอาศัยลิ้นเป็นใหญ่ ในการทำหน้าที่รู้ อารมณ์คือรส

กายอินทรีย์ อินทรีย์คือ กาย จิตอาศัยกายเป็นใหญ่ ในการทำหน้าที่รู้ อารมณ์ คือสัมผัสผัส

มณินทรีย์ อินทรีย์ คือใจ จิตเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่รู้ อารมณ์ คือธรรม (เรื่องต่าง ๆ)

เพื่อให้เกิดความเข้าใจในอินทรีย์ ๖ จึงได้ยกหลักฐานในพระสูตร ๒ สูตร คือ สามัญญผลสูตรและสหพาสาสังวารสูตร มาแสดงไว้ดังนี้คือ

"อุกรมหาบพิตร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่ถึงนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันลามกคืออกิขมา และโทมนัสครอบงำนั้นชื่อว่ารักษาจักขุนทรีย์ ชื่อว่าถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ภิกษุฟังเสียงด้วยโสต ... ดมกลิ่นด้วยมานะ ... ลิ้มรสด้วยชีวหา ... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย... รู้แจ้งอารมณ์ด้วยใจ ไม่ถือนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ เธอย่อม

ปฏิบัติเพื่อความร่วมมือในนิตย ที่เมื่อไม่สำรวมแล้ว จะเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันลามกคืออกิษณาและโทมนัสครอบงำนั้น ชื่อว่ารักษามนินทรีย์ ชื่อว่าถึงความสำรวมในมนินทรีย์ ภิกษุประกอบด้วยอินทรีย์สังวรอันเป็นอริยะเช่นนี้ ย่อมได้เสวยสุขอันไม่ระคนด้วยกิเลสภายใน อุกรมหาบพิตร ด้วยประการดังกล่าวมานี้แล ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย"^๑

"อุกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกคายแล้วเป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมในจักขุนทรีย์อยู่... พิจารณาโดยแยกคายแล้วเป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมในมนินทรีย์อยู่ ก็อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความคับแค้นเหล่านี้ได้ พึงบังเกิดแก่ภิกษุผู้ไม่สำรวมในมนินทรีย์อยู่ อาสวะและความเร่าร้อนอันกระทำความคับแค้นเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้สำรวมในมนินทรีย์อยู่อย่างนี้ อุกรภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านี้ เรากล่าวว่าจะพึงละได้ เพราะการสังวร"^๒

ในพระสูตรทั้ง ๒ แสดงถึง จักขุนทรีย์ โสคินทรีย์ ฆาณินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และมนินทรีย์ คืออินทรีย์ ๖ ต่างทำหน้าที่ครองความเป็นใหญ่ในการเห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้รู้สัมผัส และรู้ธรรมคือเรื่องต่าง ๆ อินทรีย์แต่ละอย่างต่าง เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนจะทำหน้าที่และรับอารมณ์แทนกันไม่ได้

เมื่อจิตอาศัยอินทรีย์ ๖ ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่ของตน เมื่อจิตรู้ อารมณ์ถึงตอนรู้ขั้นผัสสะ ถ้าจิตมีโยนิโสมนสิการ คือมีการกำหนดตัดสินอารมณ์ไว้ในใจ ด้วยอุบายโดยแยกคาย ในรูปที่ได้เห็นแล้วก็เห็น เพียงแต่ได้เห็น ในเสียงที่ได้ฟังแล้วก็ เป็นเพียงแต่ได้ยิน ได้ฟัง ในกลิ่นที่ได้ดมแล้วก็ดม เพียงแต่ได้ดม ในรสที่ได้ลิ้มแล้วก็ลิ้ม เพียงแต่ได้ลิ้ม ในสัมผัสที่ได้ถูกต้องกายแล้วก็ถูกต้อง เพียงแต่ถูกต้อง ในธรรมที่ได้รู้แจ้งแล้วก็รู้ เพียงแต่ได้รู้แจ้งแล้ว^๓ จิตขณะนี้จะไม่มีความนึกเพื่อจะเกิดราคะ โทสะ

^๑อ้างแล้วหน้า ๕-๖

^๒อ้างแล้วหน้า ๑๒

^๓สัง. สฬา. สังคยสูตรที่ ๒. ๑๘/๑๓๓/๗๔.

โมหะ ความฟุ้งซ่าน^๑ เป็นต้น ในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในสัมผัส
 ในธรรมคือเรื่องราวต่าง ๆ เมื่อจิตรู้อารมณ์ถึงตอนรู้ขั้นเวทนา จิตขณะนี้จะไม่
 เกิดอภิขณา คือความโลภอยากได้ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรม
 คือเรื่องราวต่าง ๆ จิตก็จะเป็นกุศลจิต มีความสุข (โสมนัสเวทนา) ที่ไม่มีกิเลส
 คือไม่มีราคะ หรือโลภะ ไม่มี ความฟุ้งซ่าน (อุททัจจะ) เป็นต้น หรือจิตขณะนี้จะไม่
 เกิดความโทมนัส คือความรู้สึกเสียใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และในธรรม
 จิตก็เป็นกุศลจิตมีความสุข (โสมนัสเวทนา) ที่ไม่มีกิเลส คือไม่มีโทสะ ไม่มี
 ความฟุ้งซ่าน (อุททัจจะ) เป็นต้น จิตเมื่อเห็นรูปด้วยตา (จักขุทริย) ได้ยินเสียง
 ด้วยหู (โสตทริย) ได้กลิ่นด้วยจมูก (ฆานินทริย) ได้รู้รสด้วยลิ้น (ชีวาหิตทริย)
 ได้ถูกต้องสัมผัสด้วยกาย (กายินทริย) และได้รู้แจ้งธรรมคือเรื่องราวต่าง ๆ
 ด้วยจิต (มโนทริย) ไม่เกิดอภิขณาและโทมนัสดังกล่าวแล้วชื่อว่า สำรวมในจักขุทริย
 โสตทริย ฆานินทริย ชีวาหิตทริย กายินทริย มโนทริย ที่ได้ชื่อว่าสำรวม
 หมายความว่าถึงความมีสติคือรู้สึกตัวทั่วพร้อม เฉพาะอินทริย ๖ เมื่อจิตใดมีสติจิตนั้นก็ เป็น
 กุศลจิตไม่มีกิเลสต่าง ๆ เข้าครอบงำจิต ขณะนี้จิตก็ละอาสวะกิเลสทั้งหลายเพราะ
 ความสังวรหรือความสำรวมในอินทริย ๖

ดังได้กล่าวแล้วมโนทริยจึงหมายถึงจิตที่ทำหน้าที่ครองความเป็นใหญ่ในการ
 รู้แจ้งธรรม คือเรื่องราวต่าง ๆ ตั้งแต่เริ่มน้อมมโนทริยหรือจิตไปรับรู้ธรรม เมื่อถึง
 ตอนรู้ขั้นวิญญานมโนทริยก็รู้แจ้งธรรม เกิดมโนวิญญานซึ่งเป็นแต่เพียงรู้แจ้งธรรม ยังไม่
 รู้ว่าธรรมคืออะไร มโนทริยจึงต้องไปรู้ขั้นผัสสะถ้ามีโยนิโสมนสิการจิตในขั้นเวทนามี
 เป็นกุศลจิตไม่มีอาสวะกิเลสครอบงำ จึงชื่อว่ารักษามโนทริย แต่ถ้าจิตตอนผัสสะมี
 โยนิโสมนสิการคือไปกำหนดตัดสินธรรมว่าน่าปรารถนาน่าได้มาเป็นของตนหรือไม่
 น่าปรารถนา จิตรู้ตอนขั้นเวทนามีเป็นอกุศลจิตมีกิเลสครอบงำ จึงชื่อว่าไม่รักษา
 มโนทริย จิตที่ชื่อว่ามโนทริยจึงมีความหมายดังนี้

ความหมายของคำว่าวิญญาน

ในพระสูตรต่าง ๆ ได้กล่าวถึงคำว่าวิญญาน ดังนี้

"พระสารีบุตร: ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ๆ เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาค
จึงตรัสว่า วิญญาน รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งว่านี่สุข นี่ทุกข์ นี่มิใช่ทุกข์
มิใช่สุข ธรรมชาติย่อมรู้แจ้ง ๆ เพราะฉะนั้นจึงตรัสว่าวิญญาน"^๑

"อาหาร คือวิญญาน (ความรู้แจ้งทางทวารทั้ง ๖)"^๒

"วิญญาน ๖ หมวด เหล่านี้คือ จักขุวิญญาน โสตริวิญญาน
ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน"^๓

๑. จักขุวิญญาน	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา)
๒. โสตริวิญญาน	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู)
๓. ฆานวิญญาน	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก)
๔. ชิวหาวิญญาน	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น)
๕. กายวิญญาน	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย)
๖. มโนวิญญาน	(ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)" ^๔

จากพระสูตรดังกล่าวข้างต้น วิญญาน มีความหมายว่าเป็นธรรมชาติ
รู้แจ้งอารมณ์ ๖ ทางทวาร ๖ วิญญานขณะเมื่อรู้แจ้งในอารมณ์ก็เกิดความรู้รู้สึกสุข
(สุขเวทนา) ทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ทุกข์ไม่สุข (อทุกขมสุขเวทนา) ตาม
ควรแก่อารมณ์นั้น ๆ ซึ่งจะกล่าวในลำดับต่อไป

วิญญานแบ่งเป็น ๖ อย่าง คือ

๑. จักขุวิญญาน คือ ความรู้แจ้งอารมณ์คือรูปทางตา
๒. โสตริวิญญาน คือ ความรู้แจ้งอารมณ์คือเสียงทางหู
๓. ฆานวิญญาน คือ ความรู้แจ้งอารมณ์คือกลิ่นทางจมูก

^๑อ้างแล้วหน้า ๑๖

^๒อ้างแล้วหน้า ๑๓

^๓อ้างแล้วหน้า ๑๔

^๔อ้างแล้วหน้า ๑๑

๔. ชิวหาวิญญาน คือ ความรู้แจ้งอารมณ์คือรสทางลิ้น
 ๕. กายวิญญาน คือ ความรู้แจ้งอารมณ์คือสัมผัส (ผัสสฺสัพพะ) ทางกาย
 ๖. มโนวิญญาน คือ ความรู้แจ้งอารมณ์คือธรรม (เรื่องต่าง ๆ) ทางใจ

เหตุปัจจัยให้วิญญานเกิด

วิญญานจะเกิดขึ้นก็ต้องอาศัยเหตุ (ตัวก่อ) หรือปัจจัย (ตัวเสริม) หรือองค์ประกอบต่าง ๆ ในพระสูตรได้กล่าวถึงเหตุปัจจัยให้เกิดวิญญานดังต่อไปนี้

เหตุให้วิญญานเกิด

ในสัมมาทิฏฐิสสูตร ได้กล่าวว่า เหตุเกิดแห่งวิญญานย่อมมีเพราะสังขารเป็นเหตุให้เกิด^๑ หมายความว่าสังขารเป็นเหตุให้เกิดวิญญาน สังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญญานโดยตรงคือ เจตนา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม^๒ กรรมจึงเป็นเหตุให้เกิดวิญญาน หมายความว่า ผู้ใดทำกรรมดี (กุศลกรรม) หรือกรรมชั่ว (อกุศลกรรม) ไว้ ต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น คือเมื่อทำกรรมดี (กุศลกรรม) ด้วยกุศลเจตนา ในกุศลจิตเป็นเหตุให้กุศลวิบากวิญญานจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้สัมผัส เป็นต้น ในสิ่งที่ดีต่าง ๆ และเมื่อทำกรรมชั่ว (อกุศลกรรม) ด้วยอกุศลเจตนาในอกุศลจิตเป็นเหตุให้อกุศลวิบากวิญญานจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้สัมผัส เป็นต้น ในสิ่งที่ไม่ดีต่าง ๆ วิบากวิญญานจิตทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลเรียกสั้น ๆ ว่า วิญญาน ดังนั้น กรรม จึงเป็นเหตุคือตัวก่อให้วิญญานเกิด วิญญานก็คือจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ได้ทำไว้

ปัจจัยให้วิญญานเกิด

วิญญานนอกจากจะมีกรรม เป็นเหตุคือตัวก่อให้เกิดขึ้นแล้ว ยังมีปัจจัยคือตัวเสริม หรือองค์ประกอบต่าง ๆ ให้วิญญานเกิด ดังจะยกหลักฐานที่เป็นปัจจัยให้วิญญานเกิด ในฉกกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

^๑ อ่างแล้วหน้า ๑๔

^๒ อ่างแล้วหน้า ๗๐

"บุคคลอาศัยจักขุและรูป	จึง เกิด	จัดขุวิญญาณ
บุคคลอาศัยโสตและเสียง	จึง เกิด	โสตวิญญาณ
บุคคลอาศัยขานะและกลิ่น	จึง เกิด	ขานวิญญาณ
บุคคลอาศัยชีวหาและรส	จึง เกิด	ชีวหาวิญญาณ
บุคคลอาศัยกายและโผฏฐัพพะ	จึง เกิด	กายวิญญาณ
บุคคลอาศัยมโนและธรรมารมณ	จึง เกิด	มโนวิญญาณ" ^๑

ในมหาหัตถิปโทปมสูตร พระสารีบุตรได้กล่าวกับภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

"อุกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย แต่ว่าในกาลใดแล จักขุอันเป็นไปในภายในเป็นของไม่แตกไม่ทำลายแล้ว และรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอกย่อมมาสู่คลองจักขุ ทั้งความกำหนดอันเกิดแก่จักขุและรูปก็ย่อมมีในกาลนั้น ความปรารถนาแห่งส่วนวิญญาณ อันเกิดแต่จักขุและรูปนั้น ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้

แต่ว่าในกาลใด โสตจะอันเป็นไปในภายใน ฯลฯ

แต่ว่าในกาลใด ขานจะอันเป็นไปในภายใน ฯลฯ

แต่ว่าในกาลใด ชิวหาอันเป็นไปในภายใน ฯลฯ

แต่ว่าในกาลใด กายอันเป็นไปในภายใน ฯลฯ

แต่ว่าในกาลใด มนจะอันเป็นไปภายในเป็นของไม่แตกทำลาย

แล้วและธรรมารมณทั้งหลายอันเป็นภายนอกย่อมมาสู่คลอง ทั้งความกำหนดอันเกิดแต่มนะทั้งหลายก็ย่อมมี ในกาลนั้นความปรากฏแห่งส่วนแห่งวิญญาณ อันเกิด แต่มนะและธรรมารมณนั้น ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้"^๒

ปัจจัยให้จักขุวิญญาณเกิด

๑. มีตาที่สามารถเห็นรูปได้ (จักขุ)
๒. มีรูปให้ตาเห็น ในระยะและแสงสว่างที่พอเหมาะ (รูป)
๓. มีจิตมีความกำหนดคือสนใจหรือเอาใจใส่ในรูป (มนสิการ)

^๑อ้างแล้วหน้า ๑๕, ๒๔-๒๕

^๒อ้างแล้วหน้า ๑๕-๑๖

เมื่อมีองค์ประกอบหรือปัจจัยพร้อมทั้ง ๓ ประการ จักขุวิญญาณ คือความรู้แจ้ง อารมณ์คือรูป ทางตาจึงเกิดขึ้น แต่ขณะนี้จักขุวิญญาณเป็นแต่เพียงเห็นรูปเท่านั้นยังไม่รู้ว่า รูปที่เห็นคือสิ่งใด ฉะนั้น จักขุวิญญาณ จึงมีความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข (อทุกข์มสุขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนา) คือมีความรู้สึกเฉย ๆ ในรูปที่เห็นด้วยตา

ปัจจัยให้โสตวิญญาณเกิด

๑. มีหูที่สามารถได้ยินเสียงได้ (โสตะ)
๒. มีเสียงให้หูได้ยินในระยะพอควร (เสียง)
๓. มีจิตมีความกำหนดคือสนใจที่จะฟังเสียง (มนสิการ)

เมื่อมีองค์ประกอบหรือปัจจัยพร้อมทั้ง ๓ ประการ โสตวิญญาณคือความรู้แจ้ง อารมณ์คือเสียงหูจึงเกิดขึ้น แต่ขณะนี้โสตวิญญาณเป็นแต่เพียงได้ยินเสียงเท่านั้น ยังไม่รู้ว่าเสียงที่ได้ยินคือเสียงอะไร ฉะนั้น โสตวิญญาณจึงมีความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข คือมีความรู้สึกเฉย ๆ

ปัจจัยให้ขานวิญญาณเกิด

๑. มีจมูกที่สามารถรับรู้กลิ่นได้ (ขานะ)
๒. มีกลิ่นให้จมูกได้ดม (กลิ่น)
๓. มีจิตมีความกำหนดคือสนใจที่จะรับรู้กลิ่น (มนสิการ)

เมื่อมีองค์ประกอบหรือปัจจัยพร้อมทั้ง ๓ ประการ ขานวิญญาณคือความรู้แจ้ง อารมณ์ คือกลิ่นทางหูจึงเกิดขึ้น แต่ขณะนี้ ขานวิญญาณเป็นแต่เพียงได้กลิ่นเท่านั้น ยังไม่รู้ว่ากลิ่นที่ได้ดมคือกลิ่นอะไร ฉะนั้น ขานวิญญาณจึงมีความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุขคือมีความรู้สึกเฉย ๆ

ปัจจัยให้ชีวหาวิญญาณเกิด

๑. มีลิ้นที่สามารถรับรู้รสต่าง ๆ ได้ (ชีวหา)
๒. มีรสให้ลิ้นได้ลิ้ม (รส)
๓. มีจิตมีความกำหนดคือสนใจที่จะรู้รส (มนสิการ)

เมื่อมีองค์ประกอบหรือปัจจัยพร้อมทั้ง ๓ ประการ ขิวหาหรือวิญญานคือความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้นจึงเกิดขึ้น แต่ขณะนี้ชีวหาวิญญานเป็นแต่เพียงได้สัมผัสเท่านั้น ยังไม่รู้ว่ารสที่สัมผัสคืออะไร ฉะนั้นชีวหาวิญญาน จึงมีความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข คือมีความรู้สึกเฉย ๆ

ปัจจัยให้กายวิญญานเกิด

๑. มีกายที่สามารถรับรู้สิ่งสัมผัสได้ (กาย)
๒. มีสิ่งสัมผัส เย็นร้อนอ่อนแข็งมาสัมผัสถูกต้องกาย (โผฏฐัพพะ)
๓. มีจิตมีความกำหนดคือสนใจที่จะรับสัมผัส

เมื่อมีองค์ประกอบหรือปัจจัยพร้อมทั้ง ๓ ประการ กายวิญญาน คือความรู้แจ้งอารมณ์คือสิ่งสัมผัสทางกายจึงเกิดขึ้น แม้ในขณะนี้กายวิญญานจะเป็นแต่เพียงถูกต้องสัมผัส และยังไม่ว่า สิ่งที่มาสัมผัสถูกต้องกายคืออะไร แต่กายก็มีความรู้สึกสุขกาย (สุขเวทนา) และทุกข์กาย (ทุกข์เวทนา) ได้ ตัวอย่างเช่น

๑. เมื่อน้ำน้ำสะอาดมาล้างตา ตาจะเกิดความรู้สึกสบาย (สุขเวทนา)
แต่เมื่อผงเข้าตา ตาจะเกิดความรู้สึกเจ็บ (ทุกข์เวทนา)
๒. เมื่อขีดหูแต่เพียงเบา ๆ หูจะเกิดความรู้สึกสบาย (สุขเวทนา)
แต่เมื่อขีดหูแรง ๆ หูจะเกิดความรู้สึกเจ็บ (ทุกข์เวทนา)
๓. เมื่อจับจุมก้อย ๆ จมูกจะเกิดความรู้สึกสบาย (สุขเวทนา)
แต่เมื่อจับจุมกแรง ๆ จมูกจะเกิดความรู้สึกเจ็บ (ทุกข์เวทนา)
๔. เมื่อลิ้นถูกน้ำเย็น ลิ้นจะเกิดความรู้สึกสบาย (สุขเวทนา)
แต่เมื่อลิ้นถูกน้ำร้อน ๆ ลิ้นจะเกิดความรู้สึกเจ็บ (ทุกข์เวทนา)
๕. เมื่อนวดแขนเบา ๆ แขนจะเกิดความรู้สึกสบาย (สุขเวทนา)
แต่เมื่อนวดแขนแรง ๆ แขนจะเกิดความรู้สึกเจ็บ (ทุกข์เวทนา)

ตา หู จมูก ลิ้น ที่ยกตัวอย่างถูกต้องสัมผัสในขณะนี้ เป็นกายหรือส่วนหนึ่งของร่างกาย ซึ่งกายมีหน้าที่เป็นใหญ่ในการรับรู้สิ่งสัมผัส ยังมิได้ทำหน้าที่เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รุ้รส

ปัจจัยให้มโนวิญญาณเกิด

๑. มโนจิตสามารถรับรู้อารมณ์ธรรมคือ (เรื่อง)ต่าง ๆ ได้ (মনะ)
๒. มีเรื่องต่าง ๆ หรืออารมณ์ต่าง ๆ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ในฐานะเป็นรูป หรือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ขรา มรณะ ในฐานะเป็นนาม เป็นอารมณ์ คือสิ่งที่จิตรับรู้ได้ (ธรรมารมณ์)
๓. และมีจิตมีความกำหนดหรือสนใจที่จะรู้เรื่องต่าง ๆ (มนสิการ)

เมื่อมีองค์ประกอบหรือปัจจัยพร้อมทั้ง ๓ ประการ มโนวิญญาณ คือความรู้แจ้ง ธรรมารมณ์ทางจิตจึงเกิดขึ้น แต่ขณะนี้มีโนวิญญาณเพิ่งเริ่มรับเรื่องราวจึงเป็นแต่เพียงรู้ ธรรมารมณ์เท่านั้น แต่ยังไม่รู้ว่าธรรมารมณ์ที่รู้คืออะไร ฉะนั้น มโนวิญญาณจึงมีความ รู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข คือมีความรู้สึกเฉย ๆ

โดยเหตุที่วิญญาณทั้ง ๖ เป็นแต่เพียงได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้อง ได้รู้ธรรม เป็นการรู้ชั้นวิญญาณ วิญญาณต้องไปรู้อารมณ์ต่าง ๆ ของตนใน ชั้นผัสสะและชั้นเวทนาต่อไป จนกว่าจะเกิดความรู้สึกทางใจ คือสุขใจ (โสมนัสเวทนา) ทุกข์ใจ (โทมนัสเวทนา) ใจรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) หรือกุศลจิต อกุศลจิต กิริยาจิต คือจิตพระอรหันต์ หรืออัมของพระอรหันต์เกิด วิญญาณจึงทำหน้าที่รู้ คิด เสร็จ

ลักษณะของจิต

จิตเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติอย่างหนึ่งมีลักษณะเกิดดับ ติดต่อกันเป็นสาย หรือ กระแส หรือวงจร ที่เรียกกันว่า กระแสจิต หรือวงจรชีวิต จิตจะเกิดดับตลอดเวลา ทั้งกลางคืน กลางวัน ทั้งหลับและตื่น มีการสมมุติเรียกการเกิดดับของจิตแต่ละขณะว่า ดวง จิตดวงเก่าที่ดับไปแล้ว เป็นเหตุปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นรับมอบภาระงานต่อจาก จิตดวงเก่า แล้วตั้งอยู่เพื่อทำหน้าที่ของตนเสร็จแล้วจึงดับไป และเป็นเหตุปัจจัยให้จิต ดวงใหม่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เช่นนี้ตลอดเวลา จิตดวงเก่าและจิตดวงใหม่มีการ ทำงานประสานสัมพันธ์กัน และจิตเกิดขึ้นได้ขณะละหนึ่งดวงเท่านั้น จึงเป็นทั้งเหตุและผล ในดวงเดียวกัน

ระยะเวลาที่หลับสนิท จิตจะเกิดดับติดต่อกันไปเป็นกระแสอยู่ในภวังค์ คือจิตยังไม่ขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์ การเกิดดับของจิตเวลาหลับนั้นเป็นการรักษาภพ คือความเป็นเทวดา ความเป็นมนุษย์ หรือความเป็นสัตว์ไว้ จะสังเกตได้ในคนนอนหลับสนิทยังคงหายใจเข้าหายใจออก แสดงถึงความเป็นผู้มีชีวิต จิตยังคงทำงานเกิดดับตลอดเวลาที่อยู่ในภวังค์ ครั้นตื่นขึ้นจิตก็จะออกจากภวังค์ และเกิดขึ้น คือ จับอารมณ์ และดับลง คือปล่อยอารมณ์ ตลอดเวลาต่อเนื่องกันเป็นกระแส จิตเกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ ไม่สุข แล้วตกลงสู่ภวังค์ เกิดดับในภวังค์เพื่อรักษาภพชาติ แล้วออกสู่ภวังค์ เกิดดับจับอารมณ์ปล่อยอารมณ์ ในลักษณะดังกล่าวแล้วตลอดเวลาเป็นลูกโซ่ เหมือนลูกโซ่ของสายสร้อยข้อมือที่เกี่ยวโยงต่อเนื่องประสานสัมพันธ์กันไปตลอดสาย

หรือจะเปรียบให้เข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น จะยกตัวอย่างไฟฟ้า เมื่อเวลายังไม่เปิดสวิตช์หลอดไฟ ไฟยังไม่สว่าง แต่กระแสน้ำยังคงทำหน้าที่เกิดดับติดต่อกันเป็นกระแสวงจรไฟฟ้าตลอดเวลา ดังที่มีคนถูกสายไฟฟ้าที่กำลังทำหน้าที่ดูด บางทีเพียงมือแขนกระตุกและขา แต่บางทีคนที่ถูกไฟฟ้าดูดก็ถึงแก่ความตายได้ ไฟฟ้าในลักษณะนี้เหมือนกับคนที่กำลังนอนหลับสนิท จิตยังคงทำหน้าที่เกิดดับในภวังค์ตลอดเวลา เมื่อเปิดสวิตช์ไฟฟ้าสว่าง ทำหน้าที่เกิดดับต่อเนื่องกันไป ทำให้เราเห็นว่าไฟฟ้าสว่าง (คือไม่ดับ) ตลอดเวลา จิตของมนุษย์ หรือเทวดา หรือสัตว์ ก็เช่นเดียวกัน เมื่อตื่นขึ้นจากภวังค์ ก็จะทำหน้าที่เกิดดับรับอารมณ์ในลักษณะ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เช่นนี้ตลอดเวลาที่ยังคงมีชีวิตอยู่ แต่ที่เราไม่รู้ความเกิดดับของจิตเพราะจิตทำงานอย่างรวดเร็วและต่อเนื่องกันตลอดเวลาไม่ขาดสายที่เรียกว่า สันตติ ดังนั้น สันตติจึงปิดบังการเกิดดับของจิต ปิดบังความเปลี่ยนแปลงของจิต (ความเป็นอนิจจังของจิต) เราจึงคิดว่า จิตเป็นชัตตา คือตัวตนของเรา และจิตหลงยึดถือร่างกายและจิตว่าเป็นของเรา เป็นตัวตนที่แท้จริงของเราที่ไม่มีวันเปลี่ยนแปลงไป มนุษย์ที่มีจิตหลงยึด (มีอุปาทานในตัวตนหรืออินทรีย์ ๕) เช่นนี้คือผู้ที่มีความทุกข์ในจิตตลอดกาล

ลักษณะของจิตตามทฤษฎีของพุทธปรัชญาอาจจำแนกกล่าวได้ดังนี้

๑. ลักษณะไตรลักษณ์ของจิต

๒. ลักษณะทั่วไปของจิต
๓. ลักษณะการทำงานของจิต
๑. ลักษณะไตรลักษณ์ของจิต

๑.๑ อนิจจังลักษณะ คือ จิตมีลักษณะไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงคือเกิดดับ ๆ

สืบทอดเนื่องกันไปตลอดเวลาเป็นกระแส แสดงให้เห็นถึงความเกิดและความเสื่อมของจิตที่ดำเนินไปทุกขณะ ซึ่งพอจะสังเกตเห็นได้ที่ตัวเราเอง จิตจะยึดเหนี่ยวอารมณ์ต่าง ๆ ตลอดเวลา อารมณ์คือรูปบ้าง เสียงบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง โผฏฐัพพะบ้าง ตลอดถึงยึดอารมณ์คือเรื่องต่าง ๆ บ้าง ดังข้อความหลักฐานในอัสสูตตาสูตที่ ๑ ความว่า

"อุรภิกษุทั้งหลาย วานรเมื่อเที่ยวไปในป่าใหญ่ จับกิ่งไม้
ปล่อยกิ่งนั้น ยึดเอากิ่งอื่น ปล่อยกิ่งที่ยึดเดิม เหนี่ยวกิ่งใหม่
ต่อไป แม้ฉันใด ... จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น
ดวงหนึ่งดับไป ในกลางคืนและกลางวันก็ฉันนั้นแล"^๑

และในชราสุตตนิทเทสที่ ๖ ความว่า

"สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชีวิต อัตภาพ สุขและ
ทุกข์ทั้งมวล เป็นธรรมประกอบกันด้วยจิตดวงเดียว ขณะย่อม
เป็นไปพละกัน เทวดาเหล่าใดย่อมตั้งอยู่ตลอดแปดหมื่นสี่พันกับ
แม้เทวดาเหล่านั้นย่อมไม่ เป็นผู้ประกอบด้วยจิตสองดวงดำรง
อยู่เลย"^๒

ข้อความทั้ง ๒ พระสูตร เป็นหลักฐานยืนยันได้ชัดเจนว่า จิตเป็นธรรมชาติ
เกิดดับตลอดเวลาทั้งกลางคืนและกลางวันและการเกิดดับของจิตแต่ละขณะก็ต้องเกิดดับ
ทีละดวง จะเกิดดับพร้อม ๆ กัน ๒ ดวง หรือมากกว่านั้นไม่ได้ เหมือนวานรที่มี
ธรรมชาติอยู่หนึ่ง ๆ ไม่ได้ต้องเคลื่อนไหวไปมาตลอดเวลาที่ยังไม่หลับ เที่ยวจับกิ่งไม้กิ่งนั้น
แล้วปล่อยกิ่งที่ยึดเดิม ไปเหนี่ยวยึดจับกิ่งใหม่ ๆ ต่อ ๆ ไป แม้เทวดาที่มีอายุยืนถึง

^๑ อ่างแล้วหน้า ๓๓

^๒ อ่างแล้วหน้า ๕๐

๘๘,๐๐๐ ก็ตาม แต่จิตของเทวดาก็เกิดดับ ๆ จับอารมณ์ ปล่อยอารมณ์จิตเกิดความรู้สึกสุขบ้าง ทุกข์บ้าง หรือไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง ที่ละดวงในแต่ละขณะ เหมือนจิตของมนุษย์และจิตของสัตว์ ในขณะหนึ่ง ๆ จิตของเทวดา หรือของมนุษย์ หรือของสัตว์ จะเกิดพร้อมกัน ๒ ดวง หรือหลาย ๆ ดวงไม่ได้ การที่จิตมีความเปลี่ยนแปลงสลับต่อเนื่องกันเช่นนี้เป็นไปอย่างรวดเร็ว ตัวอย่างที่ทุกคนรู้ได้ด้วยตนเอง คือประเดี๋ยวจิตก็รู้ อารมณ์คือรูป ประเดี๋ยวก็รู้อารมณ์คือเสียง ตลอดถึงรัฐธรรมนูญคือเรื่องต่าง ๆ ทั้งที่เป็น อารมณ์ปัจจุบัน อดีต อนาคต และการเปลี่ยนแปลงของจิตเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เช่นขณะที่จิตได้ยินเสียงอาจารย์สอนหนังสือแล้ว ขณะต่อ ๆ ไปจิตก็รับรู้โรงอาหาร คิดถึงอาหารที่จิตเคยเห็น (ทางจักขุทวารหรือที่เรียกทั่ว ๆ ไปว่า ทางตา) ขณะต่อ ๆ ไปจิตก็รับรู้อเมริกา คิดถึงเพื่อนที่เคยศึกษาร่วมกัน เมื่อครั้งอยู่ที่อเมริกา ในขณะต่อ ๆ ไป จิตก็คิดถึงมนุษย์อวกาศที่ขึ้นไปสำรวจดวงจันทร์ จิตก็รับรู้ภาพมนุษย์อวกาศ ที่ขึ้นไปสำรวจบนดวงจันทร์อย่างรวดเร็วโดยไม่ต้องมีเครื่องส่ง เครื่องรับมากมาย เหมือนกับภาพที่ส่งผ่านดาวเทียมมายัง เครื่องรับโทรทัศน์ทั่วโลก ภาพนั้นต้องผ่านเครื่องส่ง เครื่องรับมากมาย และต้องลงทุนในการติดตั้ง เครื่องส่ง เครื่องรับเป็นจำนวนมหาศาล แต่จิตเกิดดับ ๆ รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ดังที่กล่าวพอเป็นตัวอย่างที่ทุกคนเข้าใจได้ และเคยเกิดขึ้นกับทุกคนแต่อาจมิได้เคยสังเกตมาก่อน โดยผ่านเครื่องส่ง คือ จิตของแต่ละคนเท่านั้น ที่เป็นห้องปฏิบัติการจะส่งไปยังเครื่องรับคืออารมณ์ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์คือเรื่องต่าง ๆ ได้ภายในชั่วพริบตาเดียว จิตทำหน้าที่เกิดดับ ๆ รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ได้ มากมายทั้งในที่ไกล และไกลในเวลารวดเร็วจึงไม่สามารถเปรียบเทียบ จิตที่เปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็วกับความเปลี่ยนแปลงของสิ่งใด ๆ ได้แม้กับภาพ (แสง) ที่ส่งผ่านดาวเทียมไปยัง เครื่องรับโทรทัศน์ทั่วโลกก็ต้องใช้เวลาพอควรกว่าที่ภาพ (แสง) จะเดินทางไปปรากฏบนจอโทรทัศน์ สมดังพระพุทธรูปของพระผู้มีพระภาคที่ตรัสไว้ใน อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ความว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตเปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้นแม้จะอุปมา ก็กระทำได้มิใช่่ง่าย"^๑

^๑ อ่างแล้วหน้า ๓๘

ตามที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดแสดงถึงความเปลี่ยนแปลงคือ เกิดดับ ของจิตที่เปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็ว จิตจึงมีอนิจลักษณะ ซึ่งเป็นความมหัศจรรย์ของจิต

๑.๒ ทุกขลักษณะ คือ จิตไม่สามารถดำรงอยู่ในสภาพเดิมได้ เพราะจิตเป็นธรรมชาติเกิดดับ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา จิตดวงเก่าเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป จิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปสลับต่อเนื่องตลอดเวลา ทำหน้าที่ประสานสัมพันธ์กับจิตดวงเก่าให้เกิดประโยชน์คือความรู้สึกลุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ภายในจิต จิตจึงมีทุกขลักษณะ

๑.๓ อนัตตลักษณะ คือ จิตไม่ใช่ตัวตนเพราะเหตุที่จิตต้องเปลี่ยนแปลง (อนิจลักษณะ) เกิดดับ จับอารมณ์ ปล่อยอารมณ์ ตลอดเวลาตื่น แม้เวลาหลับสนิท จิตก็เกิดดับอยู่ในภวังค์ ตลอดเวลาจิตจึงไม่สามารถดำรงอยู่ในสภาพเดิมได้ ต้องทำหน้าที่เกิดดับ ๆ สลับเนื่องต่อกันไปเป็นกระแส (ทุกขลักษณะ) จิตจึงไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร ไม่ใช่อัตตา(ตัวตน). (อนัตตลักษณะ) ที่เราจะยึดถือจิตหรือแม้ร่างกายซึ่งรวมทั้งจิตด้วย (ขันธ ๕) ว่าเป็นตัวตนของเรา พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงอนัตตลักษณะของจิตใน ฉกกสูตร ความว่า

"ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า จักขุ ... รูป ... จักขุวิญญาณ ...
 จักขุสัมผัส ... เวทนา ... ตัณหา เป็นอัตตา คำของผู้นั้น
 ไม่ควร จักขุ ฯลฯ ตัณหาย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความ
 เสื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม สิ่งนั้น
 ต้องกล่าวได้อย่างนี้ว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป
 เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่า จักขุ ฯลฯ ตัณหา เป็นอัตตา
 นั้นจึงไม่ควรด้วยประการฉะนี้ จักขุ ฯลฯ ตัณหาจึงเป็นอนัตตา
 ผู้ใดกล่าวว่า โสตะเป็นอัตตา ...
 ผู้ใดกล่าวว่า ขานะเป็นอัตตา
 ผู้ใดกล่าวว่า ชิวหาเป็นอัตตา
 ผู้ใดกล่าวว่า กายเป็นอัตตา
 ผู้ใดกล่าวมโน ... ธรรมารมณ์ ... มโนวิญญาณ ...
 มโนสัมผัส ... เวทนา ... ตัณหาเป็นอัตตาคำกล่าวของ
 ผู้นั้นไม่ควร มโน ฯลฯ ตัณหาย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม่

ความเสื่อม ก็สิ่งใดแลปรากฏแม้ความ เกิดแม้ความเสื่อม
 สิ่งนั้นต้องกล่าวได้อย่างนี้ว่า ชาติตาของเราเกิดขึ้นและ
 เสื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้กล่าวว่า มโน ฯลฯ
 ตมหาเป็นอัตตานั้น จึงไม่ควรด้วยประการฉะนี้ มโน ฯลฯ
 ตมหาจึงเป็นอนัตตา"^๑

ข้อความในพระสูตรดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า แม้ จักขุ (ตา) รูปต่าง ๆ
 โสตะ (หู) เสียง ฆานะ (จมูก) กลิ่นต่าง ๆ ชิวหา (ลิ้น) รสต่าง ๆ กาย
 โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์คือเรื่องต่าง ๆ ทั้งที่เป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
 ตา หู จมูก ลิ้น กาย และที่เป็นนามได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
 ทั้ง ๖ อันเป็นอารมณ์ที่จิตสามารถรับรู้ได้ และ มโนคือจิตที่เป็นผู้รู้ ก็ล้วนแต่มีความ
 เกิด (เกิด) และมีความเสื่อม (ดับ) สืบต่อเนื่องตลอดเวลา ตลอดชีวิต ดังนั้นจิตจึง
 มีอนัตตลักษณะ คือไม่ใช่ตัวตน

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรมโปรดพระราหุล ในเรื่องไตรลักษณ์ของสิ่งต่าง ๆ
 รวมทั้งจิตด้วย ดังนี้

"อุกรราหุล: เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน จักขุ ...
 รูป ... จักขุวิญญาณ ... จักขุสัมผัส ... เวทนา
 สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย
 นั้น เที่ยงหรือไม่เที่ยง

พระราหุล: ไม่เที่ยง. พระพุทธเจ้าข้า

พ. สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?

ร. เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า

พ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็น
 ธรรมดา ควรหรือจะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเรา
 นั่นอัตตาของเรา

ร. ไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า

^๑ม. อุ. ฉฉกกสูตร. ๑๔/๘๑๔-๘๑๕/๓๘๘-๓๘๐

- พ. ดูกรราहुล เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน โสต ...
ขานะ ... ชิวหา ... กาย ... เที่ยงหรือไม่เที่ยง
ร. ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า ฯลฯ
- พ. ดูกรราहुล เธอสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน มโน ...
ธรรมารมณ์ ... มโนริญญาณ ... มโนสัมผัส ...
เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เกิดเพราะมโนสัมผัสเป็น
ปัจจัย แม้นั้นเที่ยงหรือไม่เที่ยง
ร. ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า
พ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?
ร. เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า
พ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็น
ธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเรา
นั่นอัตตาของเรา?
ร. ไม่ควร พระพุทธเจ้าข้า ..."^๑

เมื่อสิ่งต่าง ๆ รวมทั้งจิตมีไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง (อนิจจังลักษณะ) เป็นทุกข์ (ทุกข์ลักษณะ) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตลักษณะ) ดังนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอนพระราहुลไม่ให้ยึดถือคือไม่ให้มีความเห็นผิดในสิ่งต่าง ๆ รวมทั้งจิต ว่าเป็นของเรา เป็นเรา เป็นตัวตนของเรา เพราะเมื่อไม่มีความเห็นผิดในสิ่งต่าง ๆ รวมทั้งจิต ก็เท่ากับไม่มีความทุกข์ในจิตใจ แต่ผู้ที่จะเห็นไตรลักษณ์ของจิตได้ ต้องฝึกจิตด้วยการปฏิบัติสมาธิ จนกระทั่งจิตเป็นสมาธิอย่างลึกซึ้ง คือจิตมีลักษณะบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสที่เป็นอกุศลมูล คือ โลกะ โทสะ โมหะ ไม่มีอุปกิเลส ๑๖ ครอบงำจิต จิตอ่อนในการงานอันเป็นกุศล (จิตตมูทตา) จิตควรแก่การงานอันเป็นกุศล (จิตตกัมมัญญตา) จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว (เอกัคคตาจิต) จิตไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์คือ โลกธรรม ๘ คือ ลาก ยศ สรรเสริญ สุข เสื่อมลาภ เสื่อมยศ ดินหา ทุกข์ ที่จิตรับรู้ เมื่อจิตเป็นสมาธิจิตก็จะเกิดปัญญา คือวิปัสสนาญาณ ปัญญารู้ความเกิด-ดับ คือความไม่เที่ยง

^๑ อ่างแล้วหน้า ๒๗-๒๘

ต้องเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาจิต. ดังปรากฏหลักฐานแสดงถึงจิตที่เป็นสมาธิเห็นความ
เกิดดับ (ญาณทัสนะ) ของรูป (ร่างกาย) และนาม (จิตใจ) ในสามัญญผลสูตร
ความว่า

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส
ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ครอบงำการทำงาน ตั้งมั่น ไม่
หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อญาณทัสนะ เธอ
ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเราทั้งหลาย มีรูปประกอบด้วย
มหาภูต ๔ เกิดแต่มารดาบิดา เติบโตขึ้นด้วยข้าวสุกและ
ขนมสดไม่เที่ยง ต้องอบ ต้องนวดพั้น มีอันทำลายและ
กระจัดกระจายเป็นธรรมดา และวิญญานของเรานี้ก็อาศัย
อยู่ในกายนี้ เฝืออยู่ในกายนี้ ..."^๑

พระสูตรนี้แสดงว่า รูปคือร่างกายที่ประกอบด้วยธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม (มหาภูต
รูป ๔) มีบิดามารดาเป็นผู้ให้กำเนิด เติบโตด้วยอาหารต่าง ๆ ร่างกายไม่เที่ยง
คือ เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา แต่ในช่วงเวลาสั้น ๆ ถ้าไม่คิดพิจารณาให้ถี่ถ้วนก็มองไม่เห็น
การเปลี่ยนแปลงของร่างกายส่วนภายนอก ต่อเมื่อเวลาผ่านไปนานจึงจะมองเห็นชัด
การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ นี้จิตเป็นอนิจจลักษณะของร่างกาย ในภาวะที่ร่างกายแสดงถึง
ทุกขลักษณะนั้น เช่น ขณะนี้นั่งพับเพียบอยู่บนพื้นชั่วคราว เดียวขาปวดเมื่อยต้องปีบต้องนวด
จึงคลายความปวดเมื่อยหรือจำเป็นต้องเปลี่ยนอิริยาบถเพื่อแก้ทุกขกาย (ทุกขเวทนา)
การที่เปลี่ยนอิริยาบถ เช่น เปลี่ยนทำนั่งจากนั่งพับเพียบเป็นนั่งเหยียดขาหรือร่างกายทน
อยู่ในอิริยาบถเดิมไม่ได้ ดังนั้นร่างกายจึงไม่ใช่ตัวตนที่แท้เพราะความเปลี่ยนแปลง
ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (อนัตตลักษณะ) เพราะถ้าร่างกายเป็นตัวตนที่แท้จริง เราก็
ต้องสั่งร่างกายมิให้เจ็บ มิให้แก่ มิให้ตาย ให้เป็นไปตามที่จิตเราปรารถนา จิตมี
ร่างกายเป็นที่อาศัย ดังข้อความในพระสูตรนี้กล่าวว่า วิญญาน (จิต) ของเรานี้
ก็อาศัยอยู่ในกายนี้ ดังนั้นเมื่อร่างกายมีไตรลักษณ์ จิตที่อาศัยร่างกายก็เป็นไตรลักษณ์
ด้วย ดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแสดงธรรมโปรดพระราหุล ดังได้กล่าวแล้วตอนต้น

ดังนั้นผู้ที่ปฏิบัติสมาธิ คือฝึกจิตจนจิตเป็นสมาธิอย่างลึกซึ้ง ด้วยการฝึกจิตให้มีสติตลอดเวลา คือให้มีศีล สมาธิ ปัญญา (อริยมรรค ๘) อยู่ในจิต จึงมีจิตที่สามารถเห็นความเกิดดับ ของนามรูป ซึ่งรู้ได้เฉพาะตน (ปัจจุตัง) เหมือนบุคคลที่รับประทานมะม่วง จึงรู้รส มะม่วงฉะนั้น

๒. ลักษณะทั่วไปของจิต

ตามที่ได้กล่าวถึงไตรลักษณ์ของจิตแล้วจึงสามารถรู้ลักษณะทั่วไปของจิตดังมี หลักฐานในพระสูตรต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ในธรรมบทจิตตวรรคที่ ๓ ความว่า

"นักปราชญ์ยอมทำจิตที่ดิ้นรน กลับกลอกรักษาได้โดยยาก ห้ามได้โดยยาก ให้ตรง ดังช่างครัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น จิตนี้อันพระโยคาวจรยกขึ้นแล้วจากอาลัย คือเบญจกามคุณ เพียงตั้งน้ำชดไปในวิปัสสนากรรมฐานเพียงตั้งบก เพื่อจะ ละบัวงมาร ย่อมตื่นรนคุงปลาอันขาวประมง ยกขึ้นแล้ว จากที่อยู่คือน้ำโยนไปแล้วบนบก ดิ้นรนอยู่ ฉะนั้น การฝึก ฝนจิตที่เข้มได้ยาก อันเร็ว มีปกติตกไปในอารมณ์ อันบุคคล ฟังใคร่อย่างไร เป็นความดี เพราะว่าจิตที่บุคคลฝึกดี แล้วนำสุขมาให้ นักปราชญ์พึงรักษาจิตที่เห็นได้แสนยาก ละเหยียดอ่อน มีปกติตกไปตามความใคร่ เพราะว่าจิต ที่บุคคลคุมครองแล้วนำสุขมาให้ ขนเหล่าใดสำรวมจิตอันไป ในที่ไกล ดวงเดียวเที่ยวไปหาสรณะมิได้ มีถ้าเป็นที่อาศัย ขนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร"^๑

ในतालपुत्रेकादा ความว่า "จิตนี้กวัดแกว่งเช่นวานร ห้ามได้แสนยาก เพราะยังไม่ปราศจากกำหนด"^๒

^๑ อังแล้วหน้า ๔๔-๔๕

^๒ อังแล้วหน้า ๔๗

ในกัญญาสกชาดก ความว่า "ผู้มีจิตไม่มั่นคง มีจิตกลีบกลอก มักประทุษร้ายมิตร มีปกติไม่ยั่งยืนเป็นนิจ ย่อมไม่มีความสุข"^๑

ในหัตถาโรหุตตเถรคาถา ความว่า "แต่ก่อน จิตนี้เคยจาริกไปใน อารมณ์ต่าง ๆ ตามความปรารถนา ตามความต้องการ ตามความสบาย วันนี้เราจะ ข่มจิตนั้นโดยอุบายอันชอบเหมือนนายควาญผู้ฉลาด ข่มขี่ช้างผู้ขี้มันได้ด้วยขอละนั้น"^๒

จากหลักฐานในพระสูตรต่าง ๆ ดังกล่าว สามารถวิเคราะห์ลักษณะทั่วไปของจิตได้ดังนี้

๒.๑ จิตมีลักษณะคั่นรณ คือ รู้อารมณ์ต่าง ๆ ตามความต้องการทั้งที่เป็นอารมณ์รูปธรรม เช่นรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น และอารมณ์นามธรรม เช่น ความรู้สึกสุขทุกข์ (เวทนา) รู้ความพอใจ ไม่พอใจ (สังขาร) รู้ว่าขณะนี้นั้นเองกำลัง โภจร (โทสจิต) เป็นต้น

๒.๒ จิตมีลักษณะกลีบกลอก หรือกวัดแกว่ง คือ รู้อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งได้ไม่นาน ก็ต้องเปลี่ยนอารมณ์ใหม่ ๆ เช่น เห็นรูปนี้แล้วก็เบื่อ ไปเห็นรูปโน้น หรือ เสียง กลิ่นต่าง ๆ ต่อไป เหมือนวานรอยู่ฝั่ง ๆ ไม่ได้ ต้องเที่ยวจับกิ่งไม้ กิ่งนั้นแล้วไปจับกิ่งอื่น ๆ ต่อไป ผู้ที่มีจิตกลีบกลอกกวัดแกว่งมักทำร้ายมิตรและจิตไม่มีความสุข

๒.๓ มีลักษณะรักษาได้ยาก คือ ไม่สามารถให้จิตอยู่ในอำนาจ คือรู้อารมณ์หรือคิดถึงเรื่องเพียงเรื่องเดียว ด้วยจิตที่ไม่พุ่งข่านคือจิตแน่วแน่มีสมาธิ ในอารมณ์นั้นเพียงอารมณ์เดียว ทำได้ยาก นอกจากจิตที่ฝึกดีแล้ว สามารถบังคับจิตให้อยู่ในอำนาจทั้งจิตของพระอรหันต์

๒.๔ จิตมีลักษณะห้ามยาก คือ ห้ามจิตไม่ให้รู้อารมณ์ต่าง ๆ ไม่ได้ จิตจึงชอบไปรู้อารมณ์ คือเบญจกามคุณ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

^๑อ้างแล้วหน้า ๔๔

^๒อ้างแล้วหน้า ๔๖

คือสิ่งสัมผัสต่าง ๆ อันเป็นอารมณ์ที่นำปรารถนา (อิฏฐารมณ์) ตามที่จิตต้องการ ทั้งนี้เพราะเหตุที่บุคคลยังมีความกำหนัดคือราคะ หรือศรัทธา จิตจึงอยากได้สิ่งนั้น และอยากไม่ได้สิ่งนี้

๒.๕ จิตมีลักษณะข่มได้ยาก คือ จิตฝึกได้ยาก เพราะเคยท่องเที่ยวเดินทางไปในอารมณ์ต่าง ๆ ตามความปรารถนา (เบญจกามคุณ) จนเคยชินเสียแล้ว จิตชอบเดินทางในสายกามสุขลลิกานุโยค คือหมกมุ่นในกามสุข คิดว่า กาม คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันนำใคร่นำปรารถนา จะให้ความสุขที่ยั่งยืนตลอดไปได้

๒.๖ จิตมีลักษณะเปลี่ยนแปลงได้รวดเร็ว คือ เกิดดับสลับต่อเนื่องไปตลอดเวลา เป็นกระแส หรือวงจร ทั้งเวลากลางคืนและกลางวัน ทั้งหลับและตื่น สมตามที่พระพุทธพจน์ที่ว่า ไม่มีสิ่งใดที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต^๑

๒.๗ จิตมีลักษณะที่ชอบตกไปในอารมณ์ที่ปรารถนา ที่ต้องการ คือ ต้องการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัสสิ่งที่สบายกาย คิดเรื่องต่าง ๆ ตามความต้องการ

๒.๘ จิตมีลักษณะเห็นได้ยากละเอียดอ่อนคือจิตเป็นนามธรรม เห็นด้วยตา หรือสัมผัสจับต้องไม่ได้ เพราะไม่มีรูปร่าง มีถ้ำ คือร่างกายเป็นที่อยู่อาศัย เกิดดับตลอดเวลา พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกกายไว้หลายอย่างดังนี้ กายเรียกว่า ถ้ำ ร่างกาย เรือ รถ ธง จอมปลวก รัง เมือง กระท่อม ฝั่ หม้อ^๒ เมื่อจิตอยู่ในภวังค์ จิตจะอาศัยเกิดดับอยู่ในร่างกายคือส่วนหนึ่งของหัวใจ ที่เรียกว่า หทัยวัตถุรูป เมื่อเวลาตื่นจิตจะอาศัยร่างกายคือ ตา หู จมูก ลิ้น กายเป็นทางออกไปรู้อารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ทั้งที่นำปรารถนา (อิฏฐารมณ์) และไม่นำปรารถนา (อนิฏฐารมณ์)

^๑อ้างแล้วหน้า ๓๘

^๒อ้างแล้วหน้า ๔๔

๒.๘ จิตมีลักษณะไปในที่ไกล เนื่องจากจิตมีลักษณะเกิดดับ ๆ คือ เปลี่ยนแปลงได้รวดเร็วดังกล่าวก่อนแล้ว จิตจึงเกิดดับ ๆ จับอารมณ์ปล่อยอารมณ์ในที่ต่าง ๆ ทั้งที่อยู่ใกล้ และอยู่ไกล เช่น จิตคิดถึงอารมณ์คือเพื่อนที่อยู่ในอเมริกา จิตก็รับรู้ภาพเพื่อนที่อยู่ในอเมริกาที่เคยอยู่ด้วยกัน เมื่อครั้งก่อน หรือจิตรับรู้ภาพทิวทัศน์ต่าง ๆ ที่เชียงใหม่ที่เคยไปเที่ยว

๒.๑๐ จิตมีลักษณะเที่ยวไปดวงเดียว คือ จิตจะเกิดดับขณะละดวงเท่านั้น ดวงเก่าเมื่อเกิดขึ้น รับอารมณ์ ตั้งอยู่เพื่อทำหน้าที่ของตนจึงดับไปคือปล่อยอารมณ์แล้ว ส่งต่อมอบภาระงานให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ตลอดกระแสวงจร จิตแต่ละขณะจะรับอารมณ์ได้เพียงอารมณ์เดียว จะรับพร้อมกันหลายอารมณ์ไม่ได้ การรับอารมณ์หนึ่ง ๆ ของจิตเกิด-ดับทีละดวงรับอารมณ์เดียวในหลาย ๆ ขณะ จึงจะรู้อารมณ์ว่าคืออะไร ก่อให้เกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ อย่างไร แล้วจึงเกิด-ดับ ๆ ทีละดวงไปรับอารมณ์อื่น ๆ ได้ แม้เทวดาที่มีชีวิตยืนถึง ๔๔,๐๐๐ กัป ก็มีจิตเกิด-ดับทีละดวง^๑

จิตที่มีลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวก่อนแล้ว บุคคลผู้มีปัญญา ตามที่ได้ฝึกจิตให้เป็นสมาธิดังกล่าวก่อนในตอนลักษณะไตรลักษณ์ของจิต^๒ สามารถฝึกจิตให้ตรง คือฝึกจิตให้เป็นกุศลได้เป็นเวลานาน ๆ จนสามารถรู้การเกิด-ดับของจิต หรือฝึกจิตจนสามารถพัฒนาจิตให้เป็นพระอรหันต์บุคคลได้ และเพียงฝึกจิตให้เป็นกุศล เพื่อประโยชน์ในการทำหน้าที่การงานที่เป็นกุศล (กุศลกรรม) อันก่อให้เกิดความสุขที่ไม่มีกิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะในจิต คือพ้นไปจากเครื่องผูกของมารคือกิเลสเท่านั้นก็พอแล้ว เหมือนช่างทำลูกศร ดัดลูกศรให้ตรงฉะนั้น

^๑ อ่างแล้วหน้า ๔๒

^๒ อ่างแล้วหน้า ๔๖

๓. ลักษณะการทำงานของจิต

การทำงานของจิตก็คือเกิดดับ ๆ จับอารมณ์ปล่อยอารมณ์ตลอดเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นทำหน้าที่แล้วดับไปส่งหน้าที่ให้จิตดวงใหม่ทำหน้าที่ สืบต่อเนื่องไปเป็นกระแส แต่จะมีขั้นตอนการทำงานคือเกิด-ดับ ๆ จับอารมณ์ปล่อยอารมณ์อย่างนั้น ในมหาวรรค ญาณกถา ได้กล่าวถึงลักษณะการทำงานของจิตไว้ดังนี้

"ปัญญาในการกำหนดจรรยา เป็นจริยานานัตตญาณอย่างไร? จริยาในบทว่า จริยา มี ๓ คือ วิญญาณจริยา อัญญาณจริยา ญาณจริยา ฯ

วิญญาณจริยาเป็นไฉน? กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการจรรูป ทั้งหลายเป็นอพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา จักขุวิญญาณอันเป็นแต่เพียงเห็นรูป เป็นวิญญาณจริยา เพราะได้เห็นรูปแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญาณจริยา เพราะขึ้นสู่รูปแล้ว มโนวิญญาณธาตุเป็นวิบาก เป็นวิญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการฟังเสียงเป็นอพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา

...กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการดมกลิ่น เป็นอพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา ... กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการลิ้มรส เป็นอพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา ... กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการถูกต้องโผฏฐัพพะเป็นอพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา ... กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการรู้แจ้งธรรมารมณ์เป็นอพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา มโนวิญญาณอันเป็นแต่เพียงรู้แจ้งธรรมารมณ์ เป็นวิญญาณจริยา เพราะรู้แจ้งธรรมารมณ์แล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญาณจริยา เพราะขึ้นสู่ธรรมารมณ์แล้ว มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญาณจริยา ฯ

อัญญาณจริยาเป็นไฉน? กิริยาคือความนึกเพื่อแล่นไปแห่งราคะในรูปอันเป็นที่รัก อันเป็นอพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งราคะ อันเป็นอัญญาณจริยา

กิริยาคือความนึกคิดเพื่อความแล่นไปแห่งโทสะ ในรูปอันไม่เป็น
ที่รัก อันเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่ง
โทสะ เป็นอัญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความแล่นไปแห่ง
โมหะ ในวัตถุที่มีได้เพ่งเล็งด้วยราคะและโทสะทั้งสองนั้น
อันเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งโมหะ
เป็นอัญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความแล่นไปแห่ง
อนุสัยที่ถึงความ เป็นธรรมมีเรี่ยวแรงอันเป็นอัพยากฤต เป็น
วิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งอนุสัย เป็นอัญาณจริยา ฯ

ญาณจริยาเป็นไฉน? กิริยาคือความนึกคิดเพื่อต้องการ
พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง อันเป็นอัพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา
กิริยาคือความนึก เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความทุกข์ อันเป็น
อัพยากฤต เป็นวิญญาณจริยา การพิจารณาเห็นทุกข์ เป็นญาณ
จริยา กิริยาคือความนึก เพื่อต้องการเห็นอนัตตา เป็นญาณ
จริยา ฯลฯ

การพิจารณาเห็นความคลายออก (นิพพาน) เป็นญาณจริยา
โสตาปัตติมรรค โสตาปัตติผลสมาบัติ สกทาคามิมรรค
สกทาคามิผลสมาบัติ อนาคามิมรรค อนาคามิผลสมาบัติ
อรหัตมรรค อรหัตผลสมาบัติ เป็นญาณจริยา ฯ"^๑

ข้อความในพระสูตร สามารถวิเคราะห์ลักษณะการทำงานของจิตได้ดังนี้

- ๓.๑ ลักษณะการทำงานของจิตขณะรู้อารมณ์คือรูปทางตา (ขณะจิตตื่น
จากภวังค์) แล้วเกิดอกุศลจิต
ขณะจิตดวงที่ ๑	กิริยาจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิดเพื่อต้องการดูรูป
ทางตาแล้วดับไป
ขณะจิตดวงที่ ๒	จักขุวิญญาณจิต เกิดขึ้นรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เป็นแต่
เพียงเห็นรูปแล้วดับไป
ขณะจิตดวงที่ ๓	วิบากจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่รับอารมณ์คือรูปทางตา
แล้วดับไป

- ขณะจิตดวงที่ ๔ วิวาภจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์
คือรูปทางตาแล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๕ ก. กิริยาจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิด เพื่อให้ราคะ
(อกุศล) ในรูปที่รัก และราคะนุสัย เกิด
ในขณะจิตดวงที่ ๖ แล้วดับไป
- ข. กิริยาจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิด เพื่อให้โทสะ
(อกุศล) ในรูปที่ไม่รัก และปฏิกขานุสัยเกิดใน
ขณะจิตดวงที่ ๖ แล้วดับไป
- ค. กิริยาจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิด เพื่อให้โมหะ
(อกุศล) ในรูปที่ไม่ได้ทำให้เกิดราคะและโทสะ
และอวิชชานุสัย เกิดในขณะจิตดวงที่ ๖ แล้ว
ดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๖ ก. อกุศลจิตที่มีราคะคือโลภจิตในรูปเกิดขึ้นพร้อมทั้ง
สังสมราคะนุสัยในจิตสันดานแล้วดับไป
- ข. อกุศลจิตที่มีโทสะคือโทสจิตในรูปเกิดขึ้นพร้อม
ทั้งสังสมปฏิกขานุสัยในจิตสันดานแล้วดับไป
- ค. อกุศลจิตที่มีโมหะคือโมหจิต ในรูปเกิดขึ้นพร้อมทั้งสังสม
อวิชชานุสัยในจิตสันดานแล้วดับไป

๓.๒ ลักษณะการทำงานของจิตขณะรู้อารมณ์คือรูปทางตา (ขณะจิตตื่นจาก
ภวังค์) แล้วเกิดกุศลจิต

- ขณะจิตดวงที่ ๑ กิริยาจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิด เพื่อต้องการจรรูป
ทางตาแล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๒ จักขุวิญญาณ เกิด ขึ้นรู้แจ้งอารมณ์ทางตาเป็น แต่เพียง
เห็นรูปแล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๓ วิวาภจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่รับอารมณ์คือรูปทางตา
แล้วดับไป

- ขณะจิตดวงที่ ๔ วิชาภจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์คือรูป
ทางตาแล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๕ ก. กิริยาจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิดเพื่อต้องการพิจารณา
เห็นความไม่เที่ยงในรูปเกิดในขณะจิตดวงที่ ๖
แล้วดับไป
- ข. กิริยาจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่ นึกคิดเพื่อต้องการ
พิจารณาเห็นความทุกข์ในรูปเกิดในขณะจิต
ดวงที่ ๖ แล้วดับไป
- ค. กิริยาจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิด เพื่อต้องการ
พิจารณาเห็นอนัตตาในรูปเกิดในขณะจิตดวงที่ ๖
แล้วดับไป
- ง. กิริยาจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิดเพื่อต้องการ
พิจารณาเห็นรูปตามความเป็นจริงเกิดใน
ขณะจิตดวงที่ ๖ แล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๖ ก. กุศลจิตเกิดขึ้นพร้อมญาณพิจารณาเห็นความ
ไม่เที่ยงในรูป แล้วดับไป
- ข. กุศลจิตเกิดขึ้นพร้อมญาณพิจารณาเห็นความทุกข์
ในรูปแล้วดับไป
- ค. กุศลจิตเกิดขึ้นพร้อมญาณพิจารณาเห็นอนัตตาในรูป
แล้วดับไป
- ง. โสตาปัตติมรรค (กุศล)จิต เกิดขึ้นพร้อมญาณ
รู้ชัดความจริงในรูปในขณะแห่งโลกุตรมรรค
แล้วดับไป และโสตาปัตติผล (วิบาก) จิตเกิดขึ้น
มีนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดับไป

หรือ สกทาคามิมรรค (กุศล) จิต เกิดขึ้นพร้อม
ญาณรู้ชัดความจริงในรูปในขณะที่แห่งโลกุตมรรค
แล้วดับไป และสกทาคามีผล (วิบาก) จิต
เกิดขึ้นมีนิพพานเป็นอารมณ์แล้วดับไป

หรือ อนาคามิมรรค (กุศล) จิต เกิดขึ้นพร้อม
ญาณรู้ชัดความจริงในรูปในขณะที่แห่งโลกุตมรรค
แล้วดับไป และ อนาคามีผล (วิบาก) จิต
เกิดขึ้นมีนิพพานเป็นอารมณ์แล้วดับไป

หรือ อรหัตมรรค (กุศล) จิต เกิดขึ้นพร้อมญาณ
รู้ชัดความจริงในรูปในขณะที่แห่งโลกุตมรรคแล้ว
ดับไป และ อรหัตผล (วิบาก) จิต เกิดขึ้นมี
นิพพานเป็นอารมณ์แล้วดับไป

ลักษณะการทำงานของจิตขณะรู้อารมณ์คือ เสียงทางหู อารมณ์คือกลิ่นทางจมูก
อารมณ์คือรสทางลิ้น และอารมณ์คือโผฏฐัพพะทางกาย แล้วเกิดอกุศลจิต หรือ กุศลจิต
เหมือนลักษณะการทำงานของจิตขณะรู้อารมณ์คือรูป ทางตา แล้วเกิดอกุศลจิต หรือ
กุศลจิต

๓.๓ ลักษณะการทำงานของจิตขณะรู้ธรรมารมณ์ทางจิตโดยตรงไม่ผ่าน
ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (ขณะตื่นจากภวังค์) แล้วเกิดอกุศลจิต

ขณะจิตดวงที่ ๑ กิริยาเกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิดเพื่อต้องการรู้แจ้ง
ธรรมารมณ์ทางจิตโดยตรงแล้วดับไป

ขณะจิตดวงที่ ๒ มโนวิญญาณจิต เกิดขึ้นรู้แจ้งธรรมารมณ์ทางจิต
เป็นแต่เพียงรู้ธรรมารมณ์ทางจิตโดยตรงแล้ว
ดับไป

ขณะจิตดวงที่ ๓ วิบากจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่รับธรรมารมณ์ทางจิต
โดยตรงแล้วดับไป

- ขณะจิตดวงที่ ๔ วิบากจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่พิจารณาธรรมารมณ์
ทางจิตโดยตรงแล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๕ ก. กิริยาจิตคือความนึกคิดเพื่อให้ราคะ (อกุศล)
ในธรรมารมณ์ที่รัก และราคานุสัย เกิดใน
ขณะจิตดวงที่ ๖ แล้วดับไป
- ข. กิริยาจิต คือความนึกคิดเพื่อให้โทสะ (อกุศล)
ในธรรมารมณ์ที่ไม่รัก และปฏิกขานุสัย เกิดใน
ขณะจิตดวงที่ ๖ แล้วดับไป
- ค. กิริยาจิต คือความนึกคิดเพื่อให้โมหะ (อกุศล)
ในธรรมารมณ์ที่ไม่ได้ทำให้เกิดราคะและโทสะ
และอวิชขานุสัยเกิดในขณะจิตดวงที่ ๖ แล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๖ ก. อกุศลจิตที่มีราคะ คือ โลกจิตในธรรมารมณ์
เกิดขึ้นพร้อมทั้งสังสมราคานุสัยในจิตสันดาน
แล้วดับไป
- ข. อกุศลจิตที่มีโทสะ คือ โทสจิตในธรรมารมณ์
เกิดขึ้นพร้อมทั้งสังสมปฏิกขานุสัยในจิตสันดาน
แล้วดับไป
- ค. อกุศลจิตที่มีโมหะ คือ โมหจิตในธรรมารมณ์
เกิดขึ้นพร้อมทั้งสังสมอวิชขานุสัยในจิตสันดาน
แล้วดับไป
- ๓.๔ ลักษณะการทำงานของจิตขณะรู้ธรรมารมณ์ทางจิตโดยตรงไม่ผ่าน
ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (ขณะตื่นจากภวังค์) แล้วเกิดกุศลจิต
ขณะจิตดวงที่ ๑ กิริยาจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิดเพื่อต้องการรู้แจ้ง
ธรรมารมณ์ ทางจิตโดยตรงแล้วดับไป

- ขณะจิตดวงที่ ๒ มโนวิญญาณจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่รู้แจ้งธรรมารมณ
ทางจิตเป็นแต่เพียงรู้แจ้งธรรมารมณทางจิต
โดยตรงแล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๓ วิบากจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่รับธรรมารมณทางจิต
โดยตรงแล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๔ วิบากจิต เกิดขึ้นพิจารณาธรรมารมณทางจิต
โดยตรงแล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๕ ก. กิริยาจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิด เพื่อต้องการ
พิจารณา เห็นความไม่เที่ยงในธรรมารมณ เกิดใน
ขณะจิตดวงที่ ๖ แล้วดับไป
- ข. กิริยาจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิด เพื่อต้องการพิจารณา
เห็นความทุกข์ในธรรมารมณ เกิดในขณะจิตดวงที่ ๖
แล้วดับไป
- ค. กิริยาจิต เกิดขึ้น ทำหน้าที่นึกคิด เพื่อต้องการพิจารณา
เห็นอนัตตาในธรรมารมณ เกิดในขณะจิตดวงที่ ๖
แล้วดับไป
- ง. กิริยาจิต เกิดขึ้นทำหน้าที่นึกคิด เพื่อต้องการพิจารณา
รู้ธรรมารมณตามความเป็นจริง เกิดในขณะจิต
ดวงที่ ๖ แล้วดับไป
- ขณะจิตดวงที่ ๖ ก. กุศลจิต เกิดขึ้นพร้อมญาณพิจารณา เห็นความไม่เที่ยง
ในธรรมารมณแล้วดับไป
- ข. กุศลจิต เกิดขึ้นพร้อมญาณพิจารณา เห็นความทุกข์
ในธรรมารมณแล้วดับไป
- ค. กุศลจิต เกิดขึ้นพร้อมญาณพิจารณา เห็นอนัตตาใน
ธรรมารมณแล้วดับไป

- ง. โสตาปัตติมรรค (กุศล) จิต เกิดขึ้นพร้อมญาณรู้ชัด
ความจริงในธรรมารมณ์ในขณะแห่งโลกุตมรรค
แล้วดับไป และ โสตาปัตติผล (วิบาก) จิต
เกิดขึ้นมีนิพพานเป็นอารมณ์แล้วดับไป
หรือ สกทาคามิมรรค (กุศล) จิต เกิดขึ้นพร้อมญาณ
รู้ชัดความจริงในธรรมารมณ์ ในขณะแห่งโลกุตมรรค
แล้วดับไป และ สกทาคามิผล (วิบาก) จิต
เกิดขึ้นมีนิพพานเป็นอารมณ์แล้วดับไป
หรือ อนาคามิมรรค (กุศล) จิต เกิดขึ้นพร้อมญาณ
รู้ชัดความจริงในธรรมารมณ์ในขณะแห่งโลกุตมรรค
แล้วดับไป และ อนาคามิผล (วิบาก) จิต
เกิดขึ้นมีนิพพานเป็นอารมณ์แล้วดับไป
หรือ อรหัตมรรค (กุศล) จิต เกิดขึ้นพร้อมญาณ
รู้ชัดความจริงในธรรมารมณ์ในขณะแห่งโลกุตมรรค
แล้วดับไป และ อรหัตผล (วิบาก) จิต เกิดขึ้นมี
นิพพานเป็นอารมณ์แล้วดับไป

ลักษณะการทำงานของจิตดังกล่าว เป็นการทำงานของจิตเกิดดับ ๆ สืบต่อเนื่อง
กัน ทำหน้าที่เป็นเหตุปัจจัยให้ขณะจิตดวงต่อไปเกิดขึ้น จึงมีการประสานสัมพันธ์กันทุกขณะ
จิต ที่เรียกขณะจิตดวงที่ ๑ ถึงที่ ๔ เป็นวิญญานจริยานั้น จริยาหมายถึง ความประพฤติ
หรือหน้าที่การงานของจิต จิตที่เรียกว่าวิญญานจริยานั้น เป็นจิตที่บริสุทธิ์โดยปกติตาม
ธรรมชาติ จึงไม่มีกิเลส คือราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อหังการะ วิจิกิจฉา
และไม่มีอนุสัยคือการสังสมกิเลสอันเป็นความเคยชินไว้ในจิต และขณะนี้จิตที่เรียกว่า
วิญญานจริยายังไม่ก่อให้เกิด กุศลกรรม หรืออกุศลกรรม จึงไม่มีสุข ทุกข์
ทางจิต ทำหน้าที่ในอารมณ์ที่รู้แจ้งแล้วเท่านั้น^๑ กลุ่มจิตที่เป็นวิญญานจริยาทั้ง ๔ ดวงนี้

ประกอบด้วยกิริยาจิต และวิบากจิต ขณะจิตดวงที่ ๑ เป็นกิริยาจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ ทั้ง ๖ ทางทวารทั้ง ๖ เท่านั้น และเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดขณะจิตดวงที่ ๒ ส่วนขณะจิต ดวงที่ ๒, ๓ และ ๔ เป็นวิบากจิต คือจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่เคย ทำไว้ ทำหน้าที่รู้แจ้งอารมณ์ (เกิดวิญญาณ ๖) รับอารมณ์ ๖ จิตดวงที่ ๕ พิจารณาอารมณ์ ๖ ทางทวารทั้ง ๖ ส่งมอบหน้าที่การงานให้จิตดวงที่ ๖ ทำหน้าที่ต่อไป ขณะจิต ดวงที่ ๑ ถึงที่ ๔ เป็นการรับรู้อารมณ์ของจิตชั้นวิญญาณ ส่วนขณะจิตดวงที่ ๕ เป็นการรู้ อารมณ์ของจิตชั้นผัสสะจิตดวงที่ ๖ เป็นการรับรู้อารมณ์ ชั้นเวทนา

ที่เรียกว่า ัญญาจรिया หมายถึงจิตที่เป็นอกุศลจิต ประกอบด้วยกิเลสต่าง ๆ เช่น ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น และเป็นจิตที่มีอนุสัย คือ ราคะอนุสัย ปฏิฆาอนุสัย อวิชชาอนุสัย จึงเป็นความเคยชินของจิต ทำให้จิตเมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ พร้อมทั้งจะโลภ พร้อมทั้งจะโกรธ พร้อมทั้งจะหลงผิด เมื่อมีเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดอนุสัย และอกุศลจิต เหล่านั้นจะประพฤตินทางอกุศลกรรม^๑ เป็นจิตที่รับรู้อารมณ์ชั้นเวทนาและเป็นจิตที่ มีความทุกข์ใจ หรือถ้ามีความสุขก็เป็นสุขที่ประกอบด้วยกิเลสภายในจิต

ที่เรียกว่า ญาจรिया หมายถึง จิตที่เป็นกุศลจิต และ กิริยาจิต คือจิตของ พระอรหันต์ เมื่อได้บรรลุ อรหัตผล (วิบาก) จิต เป็นจิตที่ไม่ประกอบด้วยกิเลสทั้งปวง เป็นจิตที่มีญาณ คือปัญญาารู้ชัดความจริงของสิ่งต่าง ๆ ประพฤตินทางกุศลกรรม^๒ จิตที่ เป็นญาจรियाเป็นจิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ชั้นเวทนาและเป็นจิตที่มีความสุขไม่มีกิเลสภายใน ขณะจิตทั้ง ๖ ดวงนี้ พอสรุปลักษณะการทำงานของจิตเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

^๑ อ่างแล้วหน้า ๖๐

^๒ อ่างแล้วหน้า ๖๐

ลักษณะการทำงานของจิต

ขั้นตอนความรู้	ขั้นตอนความประพฤติ	ขั้นตอนการทำงาน
วิชาญาณ วิชาสมาธิ วิชาเวทนา	วิชาญาณจรिया วิชาสมาธิจรिया วิชาเวทนาจรिया	ขณะจิตที่ ๑ จิตรับอารมณ์ ๖ ทางทวารทั้ง ๖ ขณะจิตที่ ๒ จิตรู้แจ้งอารมณ์ ๖ ขณะจิตที่ ๓ จิตรับอารมณ์ ๖ แล้ว ขณะจิตที่ ๔ จิตพิจารณาอารมณ์ ๖ ขณะจิตที่ ๕ จิตตัดสินอารมณ์ ๖ ขณะจิตที่ ๖ อกุศลจิต จิตมีความสุข - ทุกข์ ที่มีกิเลสภายในจิต กุศลจิต จิตมีความสุขที่ไม่มี กิเลสภายในจิต

ประเภทของจิต

ตามปกติจิตมีเพียง ๑ เป็นธรรมชาติเกิดดับตลอดวันตลอดคืนตลอดชีวิต แต่ที่มีชื่อเรียกมากมายนั้นกล่าวในแง่ภูมิที่ระดับที่อยู่ของจิตและชาติคือการเกิดขึ้นทำหน้าที่ต่าง ๆ ประเภทของจิตในพระสูตรต้นตอปฏิภาณการแบ่งประเภทของจิตดังหลักฐานในพระสูตรทั้ง ๒ คือ ในมหาเวรรคญาณสภา ความว่า

"ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ เป็นภูมินานัตตญาณอย่างไร
 ภูมิ ๔ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตตรภูมิ
 กามาวจรภูมิเป็นโลณ ชนธ ธาตุ อายตนะ รูป
 เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันท่องเที่ยว คือ
 นับเนื่องในโอกาสนี้ ข้างล่างตลอดไปจนถึงอเวจिनรกเป็น
 ที่สุด ข้างบนขึ้นไปจนถึงเทวดาชาวปรนิมิตตวาสดีเป็นที่สุด
 นี้เป็นกามาวจรภูมิ ฯ"

รูปาวจรภูมิเป็นโฉน ธรรม คือ จิตและเจตสิกของบุคคล
ผู้เข้าสมาบัติ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่านผู้มี
ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันท่องเที่ยว คือ นับเนื่อง
โอกาสนี้ ข้างล่างตั้งแต่พรหมโลกขึ้นไปจนถึงเทวดาชั้นอกนิฏฐ์
ข้างบนเป็นที่สุด นี้ชื่อว่ารูปาวจรภูมิ ฯ

อรูปาวจรภูมิเป็นโฉน ธรรม คือ จิตและเจตสิกของบุคคล
ผู้เข้าสมาบัติ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่านผู้มี
ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันนับเนื่องในโอกาสนี้
ข้างล่างตั้งแต่เทวดาผู้เข้าถึงชั้นอากาศาณัญจนายตนภพ ตลอด
ขึ้นไปจนถึงเทวดาผู้เข้าถึงชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนภพข้างบน
เป็นที่สุด นี้ชื่อว่าอรูปาวจรภูมิ ฯ

โลกุตระภูมิเป็นโฉน มรรค ผล และนิพพานธาตุอันปัจจัย
ไม่ปรุงแต่ง อันเป็นโลกุตระ นี้ชื่อว่าโลกุตระ ภูมิ ๔
เหล่านี้ ฯ

ปัญหาในการกำหนดธรรม ๔ เป็นธรรมนาฬิตตญาณอย่างไร
พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมทั้งหลายอย่างไร ย่อมกำหนด
กามาวจรธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต
ย่อมกำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต ย่อม
กำหนดอรูปาวจรจิตเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต ย่อมกำหนด
โลกุตระธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต ฯ

พระโยคาวจรย่อมกำหนดกามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่าย
อกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต อย่างไร ย่อมกำหนดกุศลธรรมบถ ๑๐
เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นฝ่ายอกุศล ย่อม
กำหนดรูป ฌานและกิริยาเป็นฝ่ายอัพยากฤต พระโยคาวจรย่อม
กำหนดกามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่าย
อัพยากฤต อย่างนี้ ฯ

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรมฝ่ายกุศล เป็นฝ่าย
อัพยากฤต อย่างไร ย่อมกำหนดฌาน ๔ ของบุคคลผู้ยังอยู่
ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดฌาน ๔ ของบุคคลผู้เกิด
ในพรหมโลก เป็นฝ่ายอัพยากฤต พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปา-
วจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต อย่างนี้ ฯ

พระโยคาวจรย่อมกำหนดอรูปาวจรธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็น
ฝ่ายอัพยากฤต อย่างไร ย่อมกำหนดอรูปาวจรสมาบัติ ๔

ของบุคคลผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดอรุณาจร
สมาบัติ ๔ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก เป็นฝ่ายอัพยาगत
พระโยคาวจรย่อมกำหนดอรุณาจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็น
ฝ่ายอัพยาगत อย่างนี้ ฯ

พระโยคาวจรย่อมกำหนดโลกุตระธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็น
ฝ่ายอัพยาगत อย่างไร ย่อมกำหนดอริยมรรค ๔ เป็นฝ่าย
กุศล ย่อมกำหนดสามัญญผล ๔ และนิพพาน เป็นฝ่ายอัพยาगत
พระโยคาวจรย่อมกำหนดโลกุตระธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่าย
อัพยาगत อย่างนี้ ฯ^๑

และในคฤหัสถ์กสูตรกนิทเทสที่ ๒ ความว่า

"คำว่า กำหนดรู้ผัสสะแล้วไม่เป็นผู้ตามติดใจ มีความว่า
ผัสสะได้แก่ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส
มโนสัมผัส อธิวจนสัมผัส (สัมผัสทางนามคือใจ) ปฏิมสัมผัส
(สัมผัสทางรูป) สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา สัมผัสเป็น
ที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา
ผัสสะอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต ผัสสะสัมปยุตด้วยอกุศลจิต
ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอัพยากตจิต ผัสสะอันสัมปยุตด้วยกามา
วจรจิต ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอรุณาจรจิต ผัสสะอันสัมปยุต
ด้วยอรุณาจรจิต ผัสสะเป็นสุญญตะ ผัสสะเป็นอนิมิตตะ
ผัสสะเป็นอัปภินิหิตะ ผัสสะเป็นโลกียะ ผัสสะเป็นโลกุตตระ
ผัสสะเป็นอดีต ผัสสะเป็นอนาคต ผัสสะเป็นปัจจุบัน ผัสสะ
ใดเห็นปานนี้คือความถูกต้อง ความถูกต้องพร้อม ความที่จิต
ถูกต้อง นี้ชื่อว่าผัสสะ คำว่ากำหนดรู้ผัสสะแล้ว คือกำหนด
รู้ผัสสะโดยปริญา ๓ ประการ ญาตปริญา ตีรณปริญาปหานปริญา
ญาตปริญาเป็นไหน? อริชนย่อมรู้ซึ่งผัสสะ คือย่อมรู้
ย่อมเห็นว่าจักขุนี้สัมผัส ... นี้ผัสสะเป็นปัจจุบันนี้ เรียกว่า
ญาตปริญา"^๒

^๑อ้างแล้วหน้า ๕๔-๖๐

^๒อ้างแล้วหน้า ๕๔-๕๐

จากข้อความในพระสูตรทั้ง ๒ แสดงถึงประเภทของจิตดังนี้ คือ แบ่งตาม
ภูมิ คือตามระดับของจิต และแบ่งตามชาติคือการเกิดขึ้นทำหน้าที่ของจิต

๑. กามาวจรภูมิ (จิต) แบ่งเป็น ๓ ชาติ คือ กุศลชาติ (จิต)
อกุศลชาติ (จิต) และอัปยาคตชาติ (จิต) สำหรับอัปยาคตชาติ (จิต) นั้นแบ่งย่อย
ออกเป็น ๒ คือ กิริยาชาติ (จิต) และวิบากชาติ (จิต)

๒. รูปาวจรภูมิ (จิต) แบ่งออกเป็น ๒ ชาติ คือ กุศลชาติ (จิต)
และอัปยาคตชาติ (จิต) อัปยาคตชาติ (จิต) แบ่งย่อยเป็น ๒ คือ กิริยาชาติ (จิต)
และวิบากชาติ (จิต)

๓. อรูปาวจรภูมิ (จิต) แบ่งเป็น ๒ ชาติ คือ กุศลชาติ (จิต) และ
อัปยาคตชาติ (จิต) อัปยาคตชาติ (จิต) แบ่งย่อยเป็น ๒ คือ กิริยาชาติ (จิต)
และวิบากชาติ (จิต)

๔. โลกุตตรภูมิ (จิต) แบ่งเป็น ๒ ชาติ คือ กุศลชาติ (จิต) อัปยาคตชาติ
(จิต) อัปยาคตชาติ (จิต) แบ่งย่อยเป็น ๒ คือ กิริยาชาติ (จิต) และวิบากชาติ (จิต)
กามาวจรภูมิ

๑. หมายถึงจิตและเจตสิกของผู้เกิดอยู่ในกามภพ ๑๑ ภพ คือ โลกอบาย ๔
เป็นโลกที่อาศัยของสัตว์นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉาน มนุษย์โลก ๑
เป็นโลกที่อาศัยของมนุษย์ เทวโลก ๖ เป็นโลกที่อาศัยของเทวดา คือ สวรรค์ ๖ ชั้น
ได้แก่ จาตุมมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตตี

๒ หมายถึง จิตและเจตสิก ที่ยังติดข้องอยู่ในกามคุณ ๔ คือ รูป เสียง
กลิ่น รส โผฏฐัพพะ แบ่งเป็น

๒.๑ กุศลจิต (ชาติ) หมายถึงจิตและเจตสิกตั้งงาม โสภณ) ประกอบด้วย
ด้วยเหตุ ๓ คือ กุศลมูล ๓ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เกิดขึ้นเมื่อรับรู้อารมณ์ ๖
คือ ปัญจอารมณ์ ๔ และธรรมารมณ์ (อารมณ์คือเรื่องต่าง ๆ ทางทวารทั้ง ๖) และเป็นหัวหน้า
หรือเป็นประธานในการทำกุศลกรรมบถ ๑๐ หรือ สุจริต ๓ ได้แก่

"กุศลกายกรรม ๓ คือ เจตนาเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนา
เว้นจากการลักทรัพย์ เจตนาเว้นจากการประพฤติดิฉันในกาม
กุศลวจีกรรม ๔ คือ เจตนาเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเว้น
จากการพูดส่อเสียด เจตนาเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนา
เว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ กุศลกรรม ๓ คือ ความไม่โลภอยาก
ได้ของเขา ความไม่ปองร้ายเขา ความเห็นชอบ เช่น
เห็นว่าบิดามารดาครูอาจารย์มีพระคุณเป็นต้น"^๑

๒.๒ อกุศลจิต (ชาติ) หมายถึงจิตและเจตสิกที่ไม่ดีงาม (อโสมณ)
ประกอบด้วยเหตุ ๓ คืออกุศลมูล ๓ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นเมื่อ
รับรู้อารมณ์ ๖ ทางทวาร ๖ และเป็นหัวหน้าหรือเป็นประธานในการทำอกุศลกรรม
บถ ๑๐ หรือ ทุจริต ๓ ได้แก่

"อกุศลกายกรรม ๓ คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติดิ
ฉันในกาม อกุศลวจีกรรม ๔ คือ พูดเท็จ พูดส่อเสียด
พูดคำหยาบ พูดเพื่อเจ้อเหลวไหล อกุศลมโนกรรม ๓
คือ คิดเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น คิดพยาบาท
ปองร้ายผู้อื่น ความคิดเห็นไม่ถูกทำนองคลองธรรม เช่น
คิดว่าบิดามารดาครูอาจารย์ไม่มีพระคุณเป็นต้น"^๒

ทั้งกุศลจิตและอกุศลจิตนั้น เกิดขึ้นได้ในจิตของปุถุชน และพระอริยบุคคลชั้น
พระโสดาบันบุคคล พระสกทาคามีบุคคลและพระอนาคามีบุคคล แต่จะเกิดขึ้นมาน้อย
ตามความสามารถของจิตที่ได้รับการฝึกอบรมมาแล้วอย่างไร

๒.๓ อัพยาทจิต (ชาติ) หมายถึงจิตและเจตสิกที่เป็นกลาง ๆ
ไม่ใช่กุศลจิต หรืออกุศลจิตอัพยาทจิต แบ่งย่อยเป็น ๒ คือ กิริยาจิตและวิบากจิต
กิริยาจิตและวิบากจิต เป็นจิตบริสุทธิ์โดยปกติ ไม่มีเหตุ ๖ คือ อกุศลมูล ๓
ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ และอกุศลมูล ๓ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ
กิริยาจิตเกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ช่วยหรือเป็นเหตุปัจจัยให้จิตดวงต่อไปทำหน้าที่ของตนได้
คือกิริยาจิตที่นึกคิดรับรู้อารมณ์ ๖ ทางทวารทั้ง ๖ กับกิริยาจิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ ๖
เพื่อให้เกิดกุศล อกุศล กิริยาในจิตดวงต่อไป และกิริยาจิตที่เป็นจิตที่ทำให้เกิดการ

^๑ที. ปา. สังคีตสูตร. ๑๑/๓๖๐/๒๔๖

^๒เรื่องเดียวกัน, ๓๕๔/๒๔๕-๒๔๖

อิมของพระอรหันต์ (หสิตุปปาท) ส่วนวิบากจิต คือจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ได้ทำไว้แล้ว ได้แก่ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สัมผัสทางกาย ในสิ่งที่น่าปรารถนา และสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา

กิริยาจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ ประกอบด้วยเหตุ ๓ คือ กุศลมูล ๓ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เกิดขึ้นเมื่อรับอารมณ์ ๖ ทางทวารทั้ง ๖ กิริยาจิตของพระอรหันต์เป็นหัวหน้าหรือประธานในการทำกิริยา คือ การทำงานตามหน้าที่ไม่ เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรม ดังนั้นเมื่อพระอรหันต์ทำหน้าที่การทำงานด้วยกิริยา จึงไม่มีผลของการกระทำ (วิบาก) ที่จะต้องได้รับในเวลาและโอกาสต่อไป และเมื่อพระอรหันต์ได้สิ้นชีวิตแล้วจึงไม่มีชาติ (การเกิด) อีกต่อไป ทั้งกิริยาจิตและวิบากจิตของพระอรหันต์ดังกล่าวนี้ เรียกว่าอัปยาคตจิต

จิตเมื่อเกิดขึ้นรับอารมณ์ ต้องมีเจตสิกอันเป็นเครื่องปรุงแต่งจิต ประกอบด้วย และเจตสิกจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยจิต ทั้งจิตและเจตสิกจึงต้องอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ตามหลักอทิปปัจจยตาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในมหาตมहाสังขยสูตรว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น ... เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ"^๑

ในกามสูตรตนิทเทสที่ ๑ อัตตทัณตสูตรตนิทเทสที่ ๑๕ และมหาเวทัลลสูตร ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างจิตและเจตสิกที่ต้องอาศัยกันและกันไว้ตามลำดับดังนี้

"ใจนี้สทรคต คือเกิดร่วม เกี่ยวข้อง ประกอบ เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีรสทุกอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อันเดียวกันกับความอิมนี้"^๒

"ลูกศร ๗ ประการ ลูกศรคือราคะ (โลภะ) ลูกศรคือโทสะ ลูกศรคือโมหะ ลูกศรคือมานะ ลูกศรคือทิฏฐิ ลูกศรคือความโศก ลูกศรคือความสงสัย อันเห็นได้ยาก

^๑อ้างแล้วหน้า ๑๖, ๓๓, ๔๒

^๒อ้างแล้วหน้า ๔๘

อาศัยหทัย คืออาศัยจิต ร่วมอาศัยจิต ไปร่วม เกิดร่วม
เกี่ยวข้อง สัมปยุตด้วยจิต เกิดขึ้นพร้อมกัน ดับพร้อมกัน
มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกับจิต"^๑

"ปัญญาและวิญญาน ธรรม ๒ ประการนี้ ปะปนกันไม่แยก
ออกจากกัน ... บัญญัติหน้าที่อันต่างกันได้ เพราะปัญญา
รู้ชัดสิ่งใด วิญญานก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญานรู้แจ้งสิ่งใด
ปัญญาก็รู้แจ้งสิ่งนั้น"^๒

"... เวทนา สัญญา วิญญาน ธรรม ๓ ประการนี้
ปะปนกันไม่แยกจากกัน ... บัญญัติหน้าที่อันต่างกันได้
เพราะเวทนายรู้สิ่งใด สัญญาก็จำสิ่งนั้น สัญญาจำสิ่งใด
วิญญานก็รู้แจ้งสิ่งนั้น"^๓

และในจุฬเวทลลสูตร มหาปทานสูตร สัมมสนสูตรที่ ๒ ความว่า

"สัญญาและเวทนา เป็นธรรมมีในจิต เนืองในจิต
ฉะนั้นจึงเป็นจิตตสังขาร (เครื่องปรุงแต่งจิต)"^๔

"เมื่อวิญญานมีอยู่นามรูปจึงมี ... นามรูปมีอยู่วิญญาน
จึงมี"^๕

"อุกรอาณนที เพราะนามรูปเป็นปัจจัยตั้งนี้แล จึงเกิด
วิญญานและวิญญานเป็นปัจจัย จึงเกิดนามรูป"^๖

"พระสาวิบุตร: ท่านโกฏฐิตะ วิญญานตนทำเองก็ไม่ใช่
ผู้อื่นทำให้ก็ไม่ใช่ ทั้งตนเองและผู้อื่นทำให้ก็ไม่ใช่ วิญญาน
บังเกิดขึ้นเพราะอาศัยตนไม่ได้ทำ ผู้อื่นไม่ได้ทำให้ก็ไม่ใช่
แต่เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาน

^๑ อ่างแล้วหน้า ๕๑

^๒ อ่างแล้วหน้า, ๑๖-๑๗

^๓ อ่างแล้วหน้า ๑๗

^๔ อ่างแล้วหน้า ๑๘

^๕ อ่างแล้วหน้า ๗

^๖ อ่างแล้วหน้า ๘

พระสารีบุตร: อาวุโส ไม้อ้อ ๒ กำ พึงตั้งอยู่ได้ เพราะต่าง
อาศัยซึ่งกันและกันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป"^๑

จากพระสูตรดังกล่าววิเคราะห์ได้ดังนี้

๑. จิต เกิดขึ้นพร้อมกันกับเจตสิก

จิต ดับพร้อมกันกับเจตสิก

จิต มีวัตถุที่อาศัยเกิดคือทางตา หู จมูก ลิ้น กาย

อย่างเดียวกับเจตสิก

จิต มีอารมณ์คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ

ธรรมารมณ์อย่างเดียวกับเจตสิก

๒. เจตสิกเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต

เจตสิกดับพร้อมกันกับจิต

เจตสิกมีวัตถุที่อาศัยเกิด ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

อย่างเดียวกับจิต

เจตสิกมีอารมณ์คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ

ธรรมารมณ์อย่างเดียวกับจิต

๓. เจตสิก ที่เป็นโสภณเจตสิก เช่น ปัญญา (ปัญญินทรีย์สังขารเจตสิก)

สติ ทิริ (ความละเอียดรอบาป) โอตตปปะ (ความเกรงกลัวต่อบาป) ปรุณต์เตและ

ประกอบกุศลจิต และกิริยาจิต (จิตพระอรหันต์)

๔. เจตสิกที่เป็นอกุศลเจตสิก ได้แก่ ราคะ (โลภะ) โทสะ โมหะ

มานะ ทิฏฐิ อหังการะ (ความสงสัย) เป็นต้น เป็นอกุศลสังขารเจตสิก ปรุณต์เต

และประกอบอกุศลจิต

๕. เจตสิกที่เป็นอัพยาगत ได้แก่ ปิติ คือความอิ่ม ผัสสะ เจตนา (ความจงใจ) มนสิการ (ความสนใจ) เป็นอัพยาगतสังขารเจตสิก เวทนา (อัพยาगतเวทนาเจตสิก) สัญญา (อัพยาगतสัญญาเจตสิก) ประชุมประกอบ ได้ทั้งกุศลจิต อกุศลจิต และอัพยาगतจิต เพราะเป็น เจตสิกกลาง ๆ เมื่อประกอบกุศลจิตก็เป็น กุศลเจตสิก เช่นในพระสูตรดังกล่าว ความอิ่ม คือปิติสังขารเจตสิก ประกอบ กุศลจิต หมายถึงมีใจดี มีใจสูง^๑ เมื่อประกอบอกุศลจิตก็เป็นอกุศลเจตสิก เช่น ความโศก คือโทมนัสเวทนา ประกอบอกุศลจิตคือโทสจิต เมื่อประกอบอัพยาगतจิต (กิริยาจิตและวิบากจิต) ก็เป็นอัพยาगतเจตสิก

๖. ดังนั้น จิตและเจตสิกต้องอาศัยซึ่งกันและเกิดขึ้น และเจตสิกยังเป็น เงื่อนไขให้แก่อจิต จิตจะเป็นกุศล อกุศล อัพยาगतก็อยู่ที่เจตสิก ดังได้กล่าวแล้ว และทั้งจิตและเจตสิกยังต้องอาศัยรูป คือ ร่างกายเป็นทางให้จิต เจตสิก อาศัย เกิด คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย

๗. นอกจากที่กล่าวแล้ว นามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญาณ และวิญญาณ เป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป นามหมายถึง อรูปชั้น^๔ คือ เวทนาชั้น^๑ สัญญาชั้น^๑ สังขารชั้น^๑ วิญญาณชั้น^๑ หรือจิต^๒ หรือนามหมายถึง เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ^๓ เจตนา ผัสสะ มนสิการ นามทั้ง ๓ นี้เป็นอัพยาगतสังขารเจตสิก ประกอบได้ทั้งกุศลจิต อกุศลจิตและอัพยาगतจิต

ด้วยเหตุนี้ชั้น^๔ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (จิต) ต้องอาศัยกันจึงเกิดขึ้นได้ วิญญาณ (จิต) ต้องอาศัย เจตสิกและรูป (นามรูป)

^๑ อังแล้วหน้า ๔๔

^๒ อังแล้วหน้า ๕๔

^๓ อังแล้วหน้า ๖๗

หรือ เจตสิกและรูป (นามรูป) ต้องอาศัย วิญญาณ (จิต) สมดังที่พระสาริบุตรได้กล่าวกับท่านโกณฑิสะ ว่า วิญญาณหรือจิต ต้องอาศัย นามรูป หรือนามรูป ต้องอาศัยวิญญาณ (จิต) เหมือนไม้ธูป ๒ กิ่ง อาศัยซึ่งกันและกันจึงสามารถตั้งอยู่ได้ คือไม่ล้ม ฉะนั้น

รูปาวจรภูมิ

๑. หมายถึง จิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้ารูปสมาบัติ (รูปฌาน) และของบุคคลผู้เกิดเป็นรูปพรหมในรูปภพ คือจิตในระดับรูปาวจรภูมินี้อาจเป็นจิตของบุคคลผู้เจริญสมาธิภาวนา จนได้รูปฌานจิต ๔ ได้แก่ ปฐมฌานจิต ทุติยฌานจิต ตติยฌานจิต จตุตถฌานจิตระดับใดระดับหนึ่งหรือทั้ง ๔ ระดับก็ได้และเป็นจิตของบุคคลเมื่อยังมีชีวิตอยู่ในมนุษยโลก ได้เจริญสมาธิภาวนาจนได้รูปฌานจิต ครั้นสิ้นชีวิตแล้วไปบังเกิดอยู่ในรูปพรหมโลก ๑๖ ชั้น ชั้นใดชั้นหนึ่งก็ได้ คือ

บุคคลได้ปฐมฌานจิต บังเกิดอยู่ในพรหมโลกชื่อ

- ๑ พรหมปาริฉชชา (พวกบริษัทบริวารมหาพรหม)
- ๒ พรหมปุโรหิตา (พวกปุโรหิตมหาพรหม)
- ๓ มหาพรหมา (พวกท้าวมหาพรหม)

บุคคลได้ทุติยฌานจิต บังเกิดในพรหมโลก ชื่อ

- ๔ ปริตตภา (พวกมีรศมีน้อย)
- ๕ อัปภามาภา (พวกมีรศมีประมาณไม่ได้)
- ๖ อภัสสรา (พวกมีรศมีลูกปลั่งสร้านไป)

บุคคลได้ตติยฌานจิต บังเกิดในพรหมโลก ชื่อ

- ๗ ปริตตสุภา (พวกมีลํารศมีงามน้อย)
- ๘ อัปภามสุภา (พวกมีรศมีงามประมาณมิได้)
- ๙ สุภิกษา (พวกมีลํารศมีงามกระจ่างจ้า)

บุคคลได้จตุตถฌานจิต บังเกิดในพรหมโลก ชื่อ

- ๑๐ เวหฺปผลา (พวกมีผลไพบุลย์)

๑๑ อสังขยีสัตตา (พวกสัตว์ไม่มีสัญญา)

สุทธาวาส ๔ (พวกที่มีอยู่อันบริสุทธิ์ หรือที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ คือที่เกิด
ของพระอนาคามี) คือ

๑๒ อวิหา (เหล่าท่านผู้ไม่ละไปเร็ว)

๑๓ อตปปา (เหล่าท่านผู้ไม่เดือดร้อนกับใคร)

๑๔ สุทฺสสา (เหล่าท่าน ผู้ปรากฏโดยง่าย)

๑๕ สุทฺสสี (เหล่าท่านผู้เห็นโดยง่าย, ผู้เห็นชัด)

๑๖ อกนิฏฐา (เหล่าท่านผู้ไม่มีความด้อยหรือเล็กน้อย)^๑

๒. หมายถึง จิตและเจตสิกที่มีรูปารมณฺ์ คือรูป เป็นที่ท่องเที่ยวอาศัยยึด
จับในการรู้หรือคิด ของจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เจริญฌาน เพ่ง (ฌาน) รูป หรือรู้
อารมณฺ์คือรูป เช่น เพ่งลมหายใจในเข้า ลมหายใจออก เป็นต้น แบ่งเป็น กุศล และ
อัปยาคฤต คือ

รูปาวจรกุศลจิต เป็นจิตปุณฺณและพระอริยบุคคล (ยกเว้นพระอรหันต์)
ที่ได้รูปฌานจิต ๔ ที่อยู่ในมนุษยโลกหรือรูปภพ

รูปาวจรอัปยาคฤตจิต (รูปาวจรวิบากจิต) เป็นจิตที่เป็นผลของรูปาวจร
กุศลจิตของผู้ที่เป็นรูปพรหมบังเกิดในรูปพรหมโลก ๑๖ ชั้น ดังกล่าวแล้ว

อรูปาวจรภูมิ

๑. หมายถึง จิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าอรูปสมาบัติ (อรูปฌาน) ของ
บุคคลผู้เกิดเป็นอรูปพรหมในอรูปภพ คือจิตในระดับอรูปาวจรภูมินี้อาจเป็นของบุคคล
ผู้เจริญสมาธิภาวนาจนได้ อรูปฌานจิตทั้ง ๔ หรือเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่
อากาสาณัญญาตนจิต วิญญาณัญญาตนจิต อากิญจัญญาตนจิต เนวสัญญานาสัญญาตน
จิต และหมายถึงจิตและเจตสิกของบุคคลเมื่อมีชีวิตอยู่ในมนุษยโลกได้เจริญสมาธิ
ภาวนาจนได้อรูปฌาน ๔ ครั้นสิ้นชีวิตลงไปบังเกิดในอรูปพรหมโลก ๔ ชั้น ชั้นใด
ชั้นหนึ่ง คือ

^๑ พระราชวรมณี, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า ๒๓๓.

๑ อรูปพรหมโลกชั้นอากาศาณญายตนะ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะมี
อากาศไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์)

๒ อรูปพรหมโลกชั้นวิญญาณญายตนะ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะมี
วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์)

๓ อรูปพรหมโลกชั้นอาภิกขุญญาตนะ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะ
ไม่มีอะไรเป็นอารมณ์)

๔ อรูปพรหมชั้น เนวสัญญานาสัญญายตนะ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะ
มีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาไม่ใช่เป็นอารมณ์)^๑

๒. หมายถึงจิตและเจตสิกที่มีอรูป เป็นที่ท่องเที่ยวอาศัยยึดจับในการรู้
หรือคิด คือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เจริญฌาน เฟ็ง (ฌาน) อรูป หรือรู้อารมณ์
คืออรูป เช่น ภาวนาว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุด เป็นต้น แบ่งออกเป็น กุศล และ
อัปยาคฤต คือ

อรูปาวจรกุศลจิตเป็นจิตของบุรุษและพระอรหันต์บุคคล ที่ได้รูปฌานจิต ๔
ที่อยู่ในกามาวจรสุคติภพ

อรูปาวจรอัปยาคฤตจิต(อรูปาวจรวิบากจิต) เป็นจิตที่เป็นผลของอรูปาวจร
กุศลจิตของผู้ที่เป็นอรูปพรหม บังเกิดในอรูปพรหมโลก ๔ ชั้น ดังกล่าวแล้ว

โลกุตตรภูมิ

คือจิตและเจตสิกของบุคคลที่บรรลุ มรรค ผล นิพพาน แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย
(ชาติ) ตามการเกิดขึ้นทำหน้าที่ เป็นกุศลจิต คือ มรรคจิต (กุศล) และอัปยาคฤต
คือ ผลจิต(วิบาก)และนิพพาน

มรรคจิต แบ่งเป็น ๔ จิต คือ โสดาปัตติมรรคจิต สกทาคามีมรรคจิต
อนาคามีมรรคจิต และ อรหัตมรรคจิต

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๔.

ผลจิต (วิบาก) แบ่งเป็น ๔ จิตคือ โสตาปัตติผลจิต สกทาคามิผลจิต
อนาคามิผลจิต และอรหัตผลจิต

การเกิดขึ้นทำหน้าที่ของมรรคจิต ๔ (กุศล) ผลจิต ๔ (วิบาก) และ
นิพพาน

๑. โสตาปัตติมรรคจิต คือจิตและเจตสิกที่ติงาม (โสภณ) พร้อมด้วย
ญาณคือปัญญา รู้ชัดความจริงใน อารมณปัจจุบัน คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
และธรรมารมณ (เรื่องต่าง ๆ) ในขณะแห่งโลกุตรมรรค เกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียว แล้ว
ดับไป จิตดวงนี้จะไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อเป็นเหตุปัจจัย ให้
โสตาปัตติผลจิตเกิดขึ้นต่อไป

๒. โสตาปัตติผลจิต คือจิตและเจตสิกที่ติงาม (โสภณ) พร้อมด้วย
ญาณคือปัญญา นิพพานเป็นอารมณ เกิดขึ้นต่อจากโสตาปัตติมรรคจิต เรียกบุคคล
ที่ได้ โสตาปัตติผลจิตว่า พระโสดาบันบุคคล เมื่อพระโสดาบันได้สิ้นชีวิตไปแล้ว
จะมีการเกิดในภพต่อไปอย่างมาก ๗ ครั้งเท่านั้น แล้วได้อรหัตมรรคจิต อรหัตผลจิต
บรรลุภาวะสุปปาติเสสนิพพาน คือภาวะที่จิตหมดกิเลสโดยสิ้นเชิง เป็นพระอรหันต์
เมื่อสิ้นชีวิตแล้วถึงภาวะอนุปปาติเสสนิพพาน คือจิตที่สิ้นกิเลสและไม่มีชาติภพอีกต่อไป

๓. สกทาคามิมรรคจิตคือจิตและเจตสิกที่ติงาม (โสภณ) เช่นเดียวกับ
กับ โสตาปัตติมรรคจิต เกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียวแล้วดับไป ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป
เป็นเหตุปัจจัยให้สกทาคามิผลจิตเกิดขึ้น

๔. สกทาคามิผลจิต คือจิตและเจตสิกที่ติงาม (โสภณ) เช่นเดียวกับ
โสตาปัตติผลจิต เกิดขึ้นรับอารมณนิพพานต่อจากสกทาคามิมรรคจิต เรียกบุคคลนี้ว่า
สกทาคามิบุคคล ครั้นสิ้นชีวิตแล้วจะมีการเกิดในภพต่อไปอีกเพียง ๑ ครั้งเท่านั้น แล้วได้
อรหัตมรรคจิต อรหัตผลจิต บรรลุภาวะสุปปาติเสสนิพพาน เป็นพระอรหันต์ เมื่อ
สิ้นชีวิตแล้วถึงภาวะอนุปปาติเสสนิพพานไม่มีชาติภพอีกต่อไป

๕. อนาคามิมรรคจิต คือจิตและเจตสิกที่ติงาม (โสภณ) เช่นเดียวกับ
กับ สกทาคามิมรรคจิต เกิดขึ้นชั่วขณะแล้วดับไป ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป เป็นเหตุปัจจัย
ให้อนาคามิผลจิตเกิดขึ้น

๖ อนาคามิผลจิต คือจิตและเจตสิกที่ตั้งงาม (โสภณ) เช่นเดียวกับ สกทาคามิผลจิต เกิดขึ้นรับอารมณ์นิพพานต่อจากอนาคามิมรรคจิต เรียกบุคคลที่ได้ อนาคามิผลจิต ว่า พระอนาคามิบุคคล ครั้นสิ้นชีวิตไปแล้วจะไปบังเกิดในรูปพรหม-โลกชั้นสุทธาวาส และบรรลอรหัตมรรค อรหัตผลได้ภาวะสุปปาติเสสนิพพานเป็น พระอรหันต์ ครั้นสิ้นชีวิตแล้วถึงภาวะอนุปปาติเสสนิพพาน ไม่มีชาติ มีภพ อีกต่อไป

๗ อรหัตมรรคจิต คือจิตและเจตสิกที่ตั้งงาม (โสภณ) เช่นเดียวกับ อนาคามิมรรคจิต เกิดขึ้นชั่วขณะแล้วดับไป ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป เป็นเหตุปัจจัยให้ อรหัตผลจิต เกิดขึ้น

๘ อรหัตผลจิต คือจิตและเจตสิกที่ตั้งงาม (โสภณ) เช่นเดียวกับ อนาคามิผลจิต เกิดขึ้นรับอารมณ์นิพพานต่อจาก อรหัตมรรคจิต เรียกบุคคลที่ได้ อรหัตผลจิต ว่า พระอรหันตบุคคล ถึงสภาวะสุปปาติเสสนิพพาน ครั้นสิ้นชีวิต แล้วถึงสภาวะอนุปปาติเสสนิพพานไม่มีชาติมีภพอีกต่อไป

ต่อไปนี้จะแสดงจิตใน ๔ ภูมิ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีก ดังนี้

ประเภทอกุศลจิต อกุศลจิต

ปรากฏหลักฐานในสมถมณฑกสูตร ความว่า "ถึงจิตเล่าก็มีมากหลายอย่าง มีประการต่าง ๆ จิตใดมีราคะ โทสะ โมหะ ... แม้จิตเล่าก็มีมากหลายอย่างมี ประการต่าง ๆ จิตใดปราศจากราคะ ปราศจากโทสะ ปราศจากโมหะ ..."^๑ ประเภทของจิตตามที่ปรากฏในพระสูตรนี้ อาจจำแนกกล่าวได้ดังนี้

๑. กามาวจรอกุศลจิต คือจิตที่มีราคะ จิตที่มีโทสะ จิตที่มีโมหะ
๒. กามาวจรอกุศลจิต รูปาวจรอกุศลจิต อรูปาวจรอกุศลจิต และ โลกุตรมรรค (กุศล) จิต คือจิตที่ปราศจากราคะ และโทสะ (อโลภะ และอโทสะ) หรือจิตที่ปราศจาก ราคะ โทสะ และโมหะ (อโลภะ อโทสะ และอโมหะ)

จิตตามที่ปรากฏในพระสูตรนี้ได้แก่ รูปร่างจรจิต อรูปร่างจรจิต และ
โลกุตระจิต ซึ่งมีลักษณะสำคัญที่อาจจำแนกได้ดังนี้

๑. รูปร่างจรจิต เป็นจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ หมายถึงจิตของผู้เข้ารูป
สมาบัติ (รูปฌาน) เป็นจิตที่ปราศจากกิเลส เพราะกิเลสคือนิวรณ์ ๕ สงบระงับไป
ชั่วคราว ได้แก่ ปฐมฌานจิต ปราศจากนิวรณ์ ๕ คือ ปราศจากกามฉันทะ คือ
ปราศจากความพอใจในกาม ปราศจากความพยาบาท ปราศจากถิ่นมיתה คือ
ปราศจากความง่วง ปราศจากอุทธัจจะ กุกกัจจะ คือปราศจากความฟุ้งซ่าน
ความรำคาญใจ ปราศจากวิจิกิจฉา คือปราศจากความสงสัยในวิธีปฏิบัติ ปฐม
ฌานจิตประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา (ภาวะ
ที่จิตมีอารมณ์อย่างเดียว)

วิตก คือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์คือรูป วิจารณ์ คือการระคองอารมณ์
คือรูปที่กำลังเพ่ง (ฌาน)

ทุติยฌาน เป็นจิตที่ละวิตกและวิจารณ์ได้ ประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ปีติ
สุข เอกัคคตา

ตติยฌานจิต เป็นจิตที่ละปีติได้ ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ สุข
เอกัคคตา

จตุตถฌาน เป็นจิตที่ละสุขและทุกขได้ ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ
อุเบกขา เอกัคคตา

ในทวิฎกสูตรตนิเทศที่ ๑๔ ได้กล่าวเกี่ยวกับฌานไว้ว่า "แม้ด้วยฌาน
มีวิตกวิจารณ์ ... แม้ด้วยฌานไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ ... แม้ด้วยฌานไม่มีวิตก ไม่มี
วิจารณ์ ... แม้ด้วยฌานมีปีติ"^๑

แม้ว่าในพระสูตรต้นปัญหาไม่ได้บอกว่าเป็นรูปฌาน ๕ โดยตรง แต่ก็เข้ากับหลัก
คำสอนในพระอภิธรรมปัญหาในลักษณะของรูปฌาน ๕ ดังนี้

ปฐมฌานจิตประกอบด้วยฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา
ทุติยฌานจิตไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจารณ์ ปิติ
สุข เอกัคคตา

ตติยฌานจิต ไม่มีวิตกวิจารณ์ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา
จตุตถฌานไม่มีปิติประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา
ปัญจฌานจิต ไม่มีสุขและทุกข์ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา
เอกัคคตา

๒. อรูปาวจรจิต เป็นจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ หมายถึงจิตของผู้เข้าสมาบัติ
(อรูปฌาน) เป็นจิตที่ปราศจากกิเลส ได้แก่

อากาสนัญญาตนฌาน จิตไม่มี รูปสัญญา ปฏิมสัญญา นานัตตสัญญา
เป็นจิตที่พ้นจากการรับรู้รูปร่างหรือรูปแทน ฟุ้ง(ฌาน) คือบริกรรมว่าอากาศไม่มีที่สุด

วิญญานัญญาตนฌาน จิตไม่มีอากาสนัญญาตนสัญญา เพราะละ
การฟุ้งอากาศ(ที่ว่าง) เปลี่ยนเป็นการฟุ้งความรู้เกี่ยวกับความว่าง(วิญญาน)
แทน บริกรรมว่าวิญญานไม่มีที่สุด

อากิญจัญญาตนฌาน จิตไม่มีวิญญานัญญาตนสัญญาเพราะละการฟุ้ง
วิญญานเปลี่ยนเป็น ฟุ้งความ ไม่มีอะไรหรือความกำหนดหมายไม่ได้ของวิญญานแทน
บริกรรมว่าไม่มีอะไร

เนวสัญญานาสัญญาตนฌาน จิตไม่มีอากิญจัญญาตนสัญญา มีภาวะ
ความมีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่ของสัญญาเป็นอารมณ์

๓. โลกุตตรจิต ได้แก่จิตขณะพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไป
ถึงพระอรหันต์ แบ่งเป็นมรรค ๔ และผลจิต ๔ คือ โสตาปัตติมรรคจิต
สกิทาคามีมรรคจิต อนาคามีมรรคจิต อรหัตมรรคจิต โสตาปัตติผลจิต
สกิทาคามีผลจิต อนาคามีผลจิต และอรหัตผลจิต

จิตพระโสดาชน ละสังโยชน์ ๓ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพต-
 ปราમાส กับละอนุสัย ๒ คือ ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย

จิตพระสกทาคามี ละกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์อย่างหยาบ
 ความต้องการในกาม และความโกรธลดน้อยลง ถ้ามีก็อยู่ในใจไม่แสดงออกมา
 ทางกายวาจา และละกามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างหยาบได้

จิตพระอนาคามี ละกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์อย่างละเอียดภายใน
 จิตได้หมด ไม่มีการเกี่ยวข้องทางเพศอีกต่อไปเพราะละกามราคะได้เด็ดขาด และ
 หัดความโกรธ คือ โทสจิตได้อย่างเด็ดขาด

จิตพระอรหันต์ ละรูปราคะ อรูปราคะ คือแม้จะบำเพ็ญรูปฌาน อรูปฌาน
 ก็ไม่มีจิตยึดติด (อุปาทาน) ในรูปฌานและอรูปฌาน ละมานะความถือตัวว่าเราดีกว่าเขา
 เป็นต้น ละอุทธัจจะคือจิตฟุ้งซ่าน และละอวิชชา คือ โมหะความโง่เขลาไม่รู้
 ความจริงในอริยสัจ ๔ หรือปฏิจจนุปบาทเกิดวิชชาคือปัญญา หรือญาณรู้ความจริงใน
 อริยสัจ ๔ หรือปฏิจจนุปบาท

ขณะมีรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิตชั้นโสดาปัตติมรรคจิตผลจิต
 สกทาคามีมรรคจิตผลจิต อนาคามีมรรคจิตผลจิต เกิดขึ้นนั้น เป็นจิตบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว
 เมื่อจิตเหล่านี้ดับลง อาจเกิดอกุศลจิตแทนได้ตามลักษณะจิตของบุคคลดังกล่าว เพราะ
 ยังละสังโยชน์และอนุสัยได้บางส่วน แต่จะเป็นจิตที่บริสุทธิ์ตลอดเวลาที่ เป็นพระ
 อรหันต์ คือได้อรหัตผลจิต บรรลุภาวะสุภาทิเสสนิพพานเพราะละสังโยชน์ ๑๐
 และอนุสัย ๗ ได้หมดอย่างสิ้นเชิงและจิตจะไม่ยอมรับอุปกิเลส ๑๖^๑ เข้ามาในจิต
 อย่างเด็ดขาด จึงเป็นจิตที่บริสุทธิ์ผ่องแผ้วตลอดเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ ครั้นสิ้นชีวิต
 แล้วก็ดับทั้งร่างกายและจิตใจไม่มีชาติ ภพ อีกต่อไป

^๑ อ่างแล้วหน้า ๔๒, ๔๔

"สังโยชน์ ๑๐ ประการคือ กิเลสที่ผูกใจสัตว์ไว้กับทุกข์ ได้แก่
 * สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ ๕ ประการคือ

๑. สักกายทิฏฐิ ๑ (ความเห็นว่าเป็นตัวเป็นตน เช่น เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น)
๒. วิจิกิจฉา ๑ (ความสงสัยเลสงสัย เช่น สงสัยในพระพุทธรูป พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ เป็นต้นว่ามีจริงหรือไม่)
๓. สีลัพพตปรามาส ๑ (ความยึดถือในศีลพรตอันเป็นข้อปฏิบัติ ตาม ๆ กันมาอย่างขาดเหตุผล)
๔. กามฉันทะ ๑ (ความติดในกามคุณ คือรูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ)
๕. พยาบาท ๑ (ความผูกโกรธ)

สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องสูง ๕ ประการคือ

๖. รูปราคะ ๑ (ความติดใจในรูปฌาน หรือสิ่งที่มีรูป เช่น บุคคล บางคน สิ่งของบางสิ่ง)
๗. อรูปราคะ ๑ (ความติดใจในอรูปฌาน หรือสิ่งที่ไม่มียรูป เช่น เกียรติยศชื่อเสียง)
๘. มานะ (ความสำคัญตนผิด เช่น คิดว่าเราดีกว่าเขา เป็นต้น)
๙. อุทธัจจะ (ความคิดฟุ้งซ่านในจิต)
๑๐. อวิชชา (ความไม่รู้หรือริยสัง ๔ หรือปฏิเสธสมุปบาท)"^๑

"อนุสัย ๗ คือกิเลสหรือความเคยชินที่สั่งสมในจิตสันดาน หรือกิเลส
 ที่นอนเนื่องในสันดาน

๑. กามราคานุสัย (สภาพที่นอนเนื่องในสันดาน คือความกำหนัดในกาม)
๒. ปฏิฆานุสัย (สภาพที่นอนเนื่องในสันดาน คือความกระทบกระทั่งแห่งจิต)
๓. ทิฏฐานุสัย (สภาพที่นอนเนื่องในสันดาน คือความเห็น)
๔. วิจิกิจฉานุสัย (สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความสงสัย)
๕. มานานุสัย (สภาพที่นอนเนื่องในสันดาน คือความถือตัว)
๖. ภวราคานุสัย (สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความกำหนัดในภพ)
๗. อวิชขานุสัย (สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความไม่รู้)"^๒

^๑ อัง. ทสก. สังโยชนสูตร. ๒๔/๑๓/๑๖

^๒ ที. ปว. ๑๑/๓๓๗/๒๒๔-๒๒๕

เรื่องของจิตตามที่กล่าวมาทั้งหมดแสดงให้เห็นว่าจิตเป็นนามธรรมและเป็น
 ธรรมชาติเกิดดับตลอดเวลาทั้งกลางคืนกลางวัน ทั้งหลับและตื่น เมื่อบุคคลนอนหลับ
 จิตก็เกิดดับอยู่ในภวังค์เพื่อรักษาภพ คือความเป็นคน สัตว์ เทวดาไว้ แต่เมื่อบุคคล
 ตื่น จิตก็เกิดดับจับอารมณ์ปล่อยอารมณ์ตลอดเวลาและการเกิดดับ ๆ ของจิตเช่นนี้
 เป็นการทำหน้าที่ต่าง ๆ จนกว่าจะเสร็จหน้าที่ครั้งหนึ่ง ๆ แล้วก็ลงสู่ภวังค์แล้วเกิดขึ้น
 รับอารมณ์และปล่อยอารมณ์คือดับไป จิตแต่ละขณะจะทำหน้าที่ประสานสัมพันธ์กัน ใน
 การรับธรรมารมณ์ คือเรื่องใดเรื่องหนึ่ง จิตก็จะออกจากภวังค်น้อมไปรับอารมณ์
 จิตที่ทำหน้าที่เช่นนี้เรียกว่า มโน คือมองจากแง่ที่เป็นธรรมชาติน้อมไปหาอารมณ์จิตที่เป็น
 อายตนะภายในไปต่อกับอายตนะภายนอกคือธรรมารมณ์ เรียกจิตที่ทำหน้าที่เป็น
 อายตนะเครื่องต่อภายในว่า มนายตนะ จิตทำหน้าที่เป็นใหญ่ (อินทริย์) ในการรู้
 ธรรมารมณ์ เรียกจิตที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการรับรู้ธรรมารมณ์ว่ามโนทริย์ เมื่อ
 พิจารณาจิตในลักษณะที่เป็นสิ่งรู้แจ้งอารมณ์ทางมโนหรือทางใจ ก็เรียกจิตนี้ว่า
 มโนวิญญาน จิตจะทำหน้าที่รู้ธรรมารมณ์ในแต่ละขณะ ๆ ต่อไป เราเรียกจิตแต่ละ
 ขณะว่าดวง จิตที่ทำหน้าที่แต่ละขณะ ๆ หรือแต่ละดวง เกิดขึ้นทำหน้าที่คือตั้งอยู่แล้วก็ดับไป
 ส่งมอบหน้าที่การงานประสานสัมพันธ์กับจิตดวงต่อไป ตั้งแต่ขณะจิตทำหน้าที่ ดวงแรกนึก
 คิดเพื่อน้อมไปรับอารมณ์ จนขณะจิตดวงต่อไปทำหน้าที่แต่เพียงรู้ธรรมารมณ์ที่เรียกว่า
 มโนวิญญาน จนกระทั่งถึงขณะจิตดวงที่ทำหน้าที่เกิดความรู้สึก สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์
 ไม่สุขในจิตที่มีต่ออารมณ์ คือกุศลจิต หรืออกุศลจิต หรือกิริยาจิต (จิตของพระอรหันต์)
 เกิด กว่าที่กุศลจิต อกุศลจิต หรือกิริยาจิตจะเกิดดับ ๆ ต่อไปได้ จิตเกิดดับดวงแล้ว
 ดวงเล่าดับครั้งไม่ถ้วน และจิตที่ทำหน้าที่ของตนเกิดดับรู้อารมณ์ในขณะที่จิตดวงต่าง ๆ
 ที่มีชื่อว่า มโนบ้าง มนายตนะบ้าง มโนทริย์บ้าง มโนวิญญานบ้าง หมายถึง
 สิ่งเดียวกัน คือจิต จิตที่มีชื่อเรียกต่าง ๆ ตามที่ทำหน้าที่ขั้นแรกของตนแล้ว ก็จะทำหน้าที่
 เกิดดับ ๆ ในขณะที่จิตดวงต่อไป จนกว่าจะเกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุขใน
 จิตที่มีต่ออารมณ์ภายนอกดังที่เราสามารถรู้ได้ด้วยตัวเอง (ปัจจุตตัง) เมื่อความโกรธ

(โทสะ) คือโทสจิต (อกุศลจิต) เกิดขึ้นแล้ว มารู้สึกตัวคือมีสติในภายหลังว่าเราได้
เกิดความโกรธในใจ หรือแสดงออกมาทางกาย วาจา ก็เป็นการแสดงของโทสจิต
หรือเมื่อเรามีจิตเมตตาสงสารเด็กกำพร้าแล้วบริจาครทรัพย์ จิตที่มีความเมตตาเป็น
กุศลจิตทำกุศลกรรมคือทำบุญด้วยการบริจาครทรัพย์

ดังนั้น จิตไม่ว่าจะชื่อว่าอะไร เช่น มโน มนายตนะ มนินทรีย์ มโน-
วิญญาณ กุศลจิต อกุศลจิต หรือเรียกชื่อต่าง ๆ ตามขั้นตอนการทำงานของจิต คือ
เรียกว่าชั้นวิญญาณ ชั้นผัสสะ ชั้นเวทนา ก็คือ จิต ทำหน้าที่ต่าง ๆ นั้นเอง
จิตจึงมีประเภทต่าง ๆ เช่นกุศลจิต อกุศลจิต อัพยาภต คือกิริยาจิต และ
วิบากจิต หรือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต เป็นต้น ดังได้กล่าวไว้โดยละเอียดแล้ว

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย